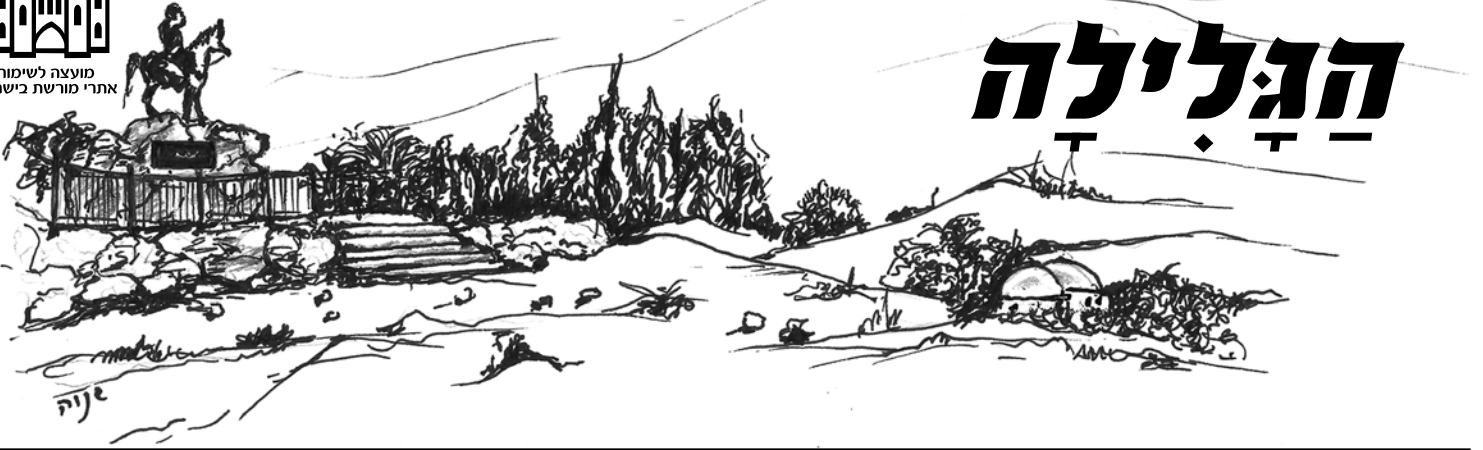

מועצה לשימור
אתרי מורשת בישראל

גיליון מספר 44 | אב תשע"ו | אוגוסט 2016

עלון מחוז צפון של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

מה בגיליון דבר העורכת, אסתי ינקלביץ

שריה על "קברי רחל" או "הכוכים" כתבה בשעתו ד"ר נורית בארי ז"ל מקיבוץ אלונים, ואורי בן ציוני מביא מדור חדש בנושא לקברי הקדושים המוסלמים בצפון. יעקב שורר מחבר בכתבתו בין משה יפה, יישובי חומה ומגדל וקיבוץ אלונים. וספר חדש על מדף הספרים, "נחלים - פה בארץ חמדת אבות", מצודת אוסישקין ד' - מושב נחלים, שהתקיים בשנותיו הראשונות בגליל העליון.

הכתבות המתפרסמות בעיתון לא עוברות לקטורה מדעית, אך המערכת עושה מאמץ לבדוק ולהשלים את המידע, ולתקן במידת הצורך. בעיתון 43, בצילום האוויר של משמר הירדן נכתב, שהמבנה המופיע בתמונה ממזרח למושב הוא מצד עתרת. פרופ' חיים גורן, תיקן, זהו מבנה החאן. המצד נראה בצדה הימני של התמונה.

מגיליון זה, הגיליון הדיגיטלי שיעלה לרשת יהיה צבעוני.

במדור 'הגלילה' הפעם האנייה 'גלילה'. הסקירה 'רוח צפונית' פורשת לפנינו מגוון מיזמים, פעילויות ומאבקי שימור שנערכו בחודשים הראשונים של 2016. הפעם שולבו בכתבה גם תמונות היסטוריות ועכשוויות להמחשה. בתגובה ל"הגלילה" 43, ושאלת הראשונות לרעיון ולשיטת חומה ומגדל מביאה יוני צין, מנהלת אתר "חומה ומגדל" תל עמל, את סיפור עלייתו לקרקע של תל עמל - ניר דוד היישוב הראשון, שמימש את התכנית לעלייה על הקרקע בתוך יום עם מערך פיזי של חומה ומגדל.

בכתבה המרכזית לגיליון זה מציגה תמר לוי את סיפורה של קבוצה, שהתקיימה על הגבעות הדרומיות של קריית טבעון, "גבעות זייד", כיום כפר תקווה. אמנון לוי חזר למשק שוורץ, לבתי הבאהאוס שתוכננו בידי האדריכל אריה שרון, לבחון מה קורה בשטח לצד המבנים המשועים להצלה. ד"ר ירח פארן משתף אותנו בגילוי ושיקום מעיין עין שוירח - עין

מדור הגלילה סיפורה של אניית הסוחר "גלילה"

האנייה "גלילה" נבנתה בארצות הברית בשנת 1911 ונפחה 3,900 טון, ובמלחמת העולם השנייה הייתה בשירות הצבא האמריקני. בספטמבר 1948 נרכשה האנייה "גלילה" על ידי חברת "צים" - צי הסוחר של מדינת ישראל ובסוף נובמבר הגיעה לארץ, הונף עליה דגל ישראל והאנייה הצטרפה לאחיותיה הוותיקות, "קדמה" ו"נגבה", שכבר פעלו בשירות העלייה לארץ. רב החובל של האנייה היה אליעזר חודרוב.

הפלגה הראשונה של "גלילה" הייתה מנמל בנדול שליד מרסי, הייתה זו הפלגה הלגאלית הראשונה, שיצאה מנמל זה לאחר קום המדינה. בהמשך הייתה "גלילה" האנייה הראשונה שהגיעה לקפריסין במטרה להעלות משם את המעפילים, שהיו כלואים במחנות משנת 1946.

מספר פעמים הפליגה האנייה בקו זה, כשעל סיפונה פדויי קפריסין, שהמתינו בקוצר רוח לשחרורם ממחנות המעפילים, עד סיום העלאתם של כל העולים לארץ. לכבוד האירוע הונפקה חותמת דואר מיוחדת.

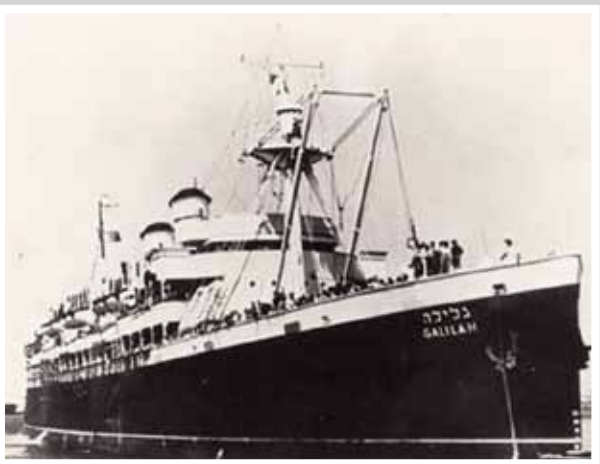
חותמת-דואר לכבוד פדויי קפריסין

אלפי עולים הגיעו במשך כארבע שנים מטריפולי שבלוב, מאיטליה, מרומניה, יוגוסלביה ופולין. לימים התפרסמה "גלילה" כאחת מאניות הסוחר שלקחו חלק "בשביתת הימאים", השביתה הפוליטית הראשונה במדינת ישראל. סכסוך העבודה שפרץ בין מועצת הימאים לבין ההסתדרות הכללית, כשהימאים ביקשו להשתחרר מחסות מועצת פועלי חיפה ולייסד ארגון עצמאי משלהם במסגרת ההסתדרות. בנובמבר 1951 עלה כוח משטרה על סיפון האנייה "גלילה" והוריד בכוח את צוות האנייה,

ובמקומם עלו "המתנדבים", ששברו את שביתת אגוד הימאים. לאחר עימותים ומאבק בין מפלגתי שנמשך כמה חודשים הגיעו הימאים להסכם וחזרו לעבודה. על הפרשה כתב נמרוד אשל, ממנהיגי השביתה, את ספרו 'שביתת הימאים'.

בשנות החמישים יצאו התיירים מהארץ לבקר בקפריסין על סיפון האנייה.

האנייה גלילה באדיבות ארכיון צים, מתוך אתר אנשים ישראל, מדריך לחברה הישראלית
מאוסף התמונות של בלומה פויר ובני ברנשטיין

ב-1953 עם התמעטות העולים שהגיעו לארץ, ובעיקר אלה שהגיעו בדרך הים, וההחלטה לחדש את צי אניות הסוחר, נמכרה "גלילה" לחברה איטלקית.

"גלילה" היה גם שמה של האנייה (אחרת) שיצאה מנמל טרייסט ב-1937 עם קבוצת העולים הלגאלית האחרונה שהגיע לארץ בתקופת המנדט.

להלן המיזמים העיקריים בתחום שימור המורשת הפיסית, שחלו בחודשים הראשונים של שנת 2016 בצפון:

נפת העמקים

1. הקמת מסוף מטענים בתחנת הרכבת ההיסטורית של בית שאן

רכבת העמק חוזרת (היעד סוף 2016). בזכות חזרתה הושג תקציב (של "נתיבי ישראל", החברה המנהלת את פרויקט הקמת הקו) להצלה של חלק ממבני התחנה ההיסטורית ע"י המועצה לשימור. לצערנו, המישה מתוך שמונת המבנים נותרו ללא תקציב הצלה וכמו כן המועצה לשימור ניהלה קרבות מאסף להקטנת סוללה וצמצום נזקים נוספים, שנגרמו על פי התכנון לתחנה ההיסטורית, בהיותה 'חצר אחורית' מינהלתית של תחנת בית שאן החדשה.

גזירה חדשה צצה בתחילת 2016, עת הוחלט במשרד התחבורה, כי פתיחת הרכבת תחוייב בנוכחות מסוף מטענים. מאחר שהמסוף המתוכנן באזור שדה נחום לא יסתיים עד תום, הוחלט על מסוף זמני, ואותו הציבו המתכננים בין מבניה הנושעים של התחנה ההיסטורית של בית שאן.

המועצה לשימור הייתה הגוף היחיד שהתנגד בתוקף לתכנית ואחרי מספר פגישות עם צוות התכנון של נתיבי ישראל וכן עם מנכ"ל משרד התחבורה, הבנו, כי כגוף שימור ציבורי אנו מצויים בדילמה: מצד אחד, המסוף 'הזמני' יכול להישאר כאן שנים ארוכות ולפגוע קשות בהיתכנות החייאת המתחם, ומצד שני המתחם הנוטש גם כן לא משך יזמים להחייאתו ולייעודו כמתחם ציבורי - תיירותי - מסחרי. זאת, לצד העובדה, כי פרויקט בניית המסוף עשוי להביא באמתחתו "נדוניה" של תקציב להצלת שאר מבני התחנה.

כיום, אפוא, אנו מצויים במעקב, אם אכן יוזרם תקציב הצלה לשאר מבני התחנה, כפי שהובטח ע"י משרד התחבורה. זהו התסריט היחיד שבו המועצה לשימור לא תתנגד לתכנית בצפייה להצלת המבנים כולם ומתוך תקווה שכשהמסוף הזמני ייסגר בעתיד, תוכל מדינת ישראל להתפנות ולהחיות את תחנת הרכבת ההיסטורית של בית שאן.

2. קיבוץ חפציבה- תכנית הרס לב הקיבוץ

בעקבות פניות חברים על ההרס המתוכנן של חדר האוכל של חפציבה, בדקנו את תכנית הקיבוץ המאושרת מאז 2009, וגילינו לחרדתנו, כי מדובר בהרס של המרקם ההיסטורי המרכזי של הקיבוץ. זה כולל לא רק את חדר האוכל, אלא גם את מבני המגורים הראשונים, המקלחת הציבורית והגרוע

מכל - את המרקם הנופי היפהפה של שילוב מבנים, עצים ודשאים - דוגמה מוצלחת לגן הקיבוץ, שהינו ערך לשימור בפני עצמו. כל זאת לטובת תכנית 'תקנית' של וילות מגורים סטנדרטיות כמו בכל ישוב חדש בישראל.

למרות שמדובר בתכנית שאושרה ולכן הינה חוקית, פנינו לקיבוץ, הוזמנו לשיבות סוערות, שם הבענו את דעתנו על התכנית הקיימת, והצענו תכניות חלופיות תוך התגייסות של המועצה לשימור. עמדתנו אינה מחייבת לשמר כל מבנה, ומובן, שיעדיה והחלטותיה של הקהילה המקומית חשובות, אך אנו טוענים, שגם הצרכים החדשים אמורים להיות מתוכננים ברגישות, תוך ניצול הערכים האיכותיים הכבירים, הקיימים בלב קיבוץ היסטורי וחשוב כמו חפציבה. אנו מקווים, שהקיבוץ יתעשת לפני ביצוע ההרס המתוכנן וישכיל לאמץ את עמדת התכנון המשלב שימור ופיתוח.

להמשך קריאה ניתן לקרוא את כתבתה של נעמה ריבה מ"הארץ" על חפציבה ועל התכנון של הרחבות הקיבוצים כיום

<http://www.haaretz.co.il/gallery/architecture/premium-1.2859831>

<http://www.haaretz.co.il/gallery/architecture/1.2835761>

3. בית חנקין בכפר יהושע

אחד מאותם מוזאוני סביבה ייחודיים של ההתיישבות העובדת (כמו בית שטרומן בגלבע, בית אושיסקין בדרך ובית גורדון בדגניה) נבנה בשנות ה-40 בכדי "לחבר את האדם לסביבתו ואת העם לארצו". לאחר שנות השיא הלך ודעך עד שננטש ברבות השנים.

הבית הוקם על-ידי מנחם זהרני ז"ל, מורה לטבע ומחנך בכפר יהושע. לפי דבריו, הקים את הבית בתש"י (1950) ו"האב טיפוס שלי היה מכוננו הביולוגי של מרגולין בתל-אביב". אחריו ניהל את הבית נגה ראובני ומשנות ה-70 אילן טל, בן כפר יהושע.

קבוצת חברי כפר יהושע בראשות האוצרת נטע הבר הקימו עמותה במטרה להחיות את המבנה, ובחודש מארס האחרון נפתח המבנה מחדש עם תצוגת אמנות של האמן תומר ספיר. החזון: מרחב רב תחומי ללמידה ותרבות (ראו כתבתו של אלי אשכנזי - <http://news.walla.co.il/item/2942644>).

המועצה לשימור סייעה בשיקום הראשוני לפתיחה.

4. חדר האוכל של גניגר

סיום העבודות

לפני העבודות

מבנה חדר האוכל היו בעל ערכים היסטוריים-תרבותיים משמעותיים, בהיותו המבנה הראשון, שנבנה כחדר אוכל בתנועה הקיבוצית. תכנון המבנה נעשה ע"י אדר' ריכרד קאופמן.

למרות שחלקו הגדול של המבנה משמש כספריית הקיבוץ, מצבו הפיסי היה מעורער וקשה. לאחרונה, בוצעו במבנה פעולות הצלה במסגרת תקציב הצלה של משרד ירושלים ומורשת ובביצוע המועצה לשימור. תיק התייעוד בוצע ע"י האדר' אהרון בן אפריים מקיבוץ גניגר, התכנון נעשה ע"י משרד המהנדסים שפר - רוני והביצוע של הקבלן דודי כץ.

ומצד שני, כאנשי שימור אנו מתקשים לכפור בדרישות השימור של ערכי הטבע, שהוצגו בפנינו במקרה זה.

הוחלט לבסוף, שאנשי אתר התיירות ימשכו ידם מהפרויקט. אנשי רשות הטבע השיגו תקציב לשימור פיסה להסרת הסכנה של המבנה כל זאת לאור התכניות שלנו. עבודות השימור, שהסתיימו זה עתה מצילות את המבנה מקריסה (חידוש הגג וטיפול בכשלים הקונסטרוקטיביים), אך יחד עם זאת המבנה ישאר סגור בפני הציבור (פתוח בפני העטלפים).

תקופת העבודות נקבעה לחודשי הנדידה של העטלפים מתוך תקווה, שבשובם יחזרו למבנה, למרות העבודות שנעשו בו.

כקוריוז ניתן לספר, שהטיפול בפנים המבנה כלל גם יישום של זיזים בטיח הפנים, כדי שהעטלפים יוכלו להמשיך את חייהם במבנה בחודשי הקיץ. כמו כן סוכם, שהמבנה ירושת במצלמות, כך שבאי אתר התיירות יוכלו לצפות בעטלפים, גם אם לא יוכלו להגיע למבנה בפועל.

8. בית המורים, יבנאל

המועצה המקומית יבנאל מקדמת את החייאתו של 'בית המורים' - אחד מהמבנים ההיסטוריים הנטושים של יבנאל, הנמצא במרכז היישוב. המבנה עתיד לשמש כמקום הסעדה תיירותי. המועצה המקומית

והמועצה לשימור מקדמות את סעיפי השימור במרכז, שיושטו על היזם. לשם כך מימנה המועצה המקומית תיק תיעוד, שבוצע ע"י אדר' בצלאל רינות וההיסטוריונית ד"ר אסתי ינקלביץ.

חשיבותו של המבנה נובעת מערכיו האדריכליים כמבנה ציבור מונומנטלי של המושבה, בעל פרטי נגרות מעוצבים ושימושם בשילוב של אבן בזלת לצד אבן גיר (בפתחים). ערכיו ההיסטוריים-תרבותיים נובעים מהיותו מראשוני מבני החינוך של העלייה הראשונה. מלבד שימוש כבית חינוך וכבית למגורי המורים, נוסדה בו חברת "החקלאית".

9. מלון אליזבט-גינורסר בטבריה

ממלונות היוקרה החשובים בישראל שנבנה ב-1929. האדריכל דב הרשקוביץ תכננו כארמון מפואר בעל צריחים ואולמות נשפים ומופעים, המתעד,

אדר' אורי פדן, מייחס את עקרונות התכנון המקוריים לפריחת הסגנון הניאו מצרי העולמי בשנים אלו. זה שנים המבנה נטוש ומהווה מפגע סביבתי, על אף שגם כיום ניתן להבחין בקלות בעושרו ובפארו.

לאחרונה נרכש המבנה ע"י שני בעלים שונים (אחד רכש את שטח המלון והאחר את אולם הקולנוע), שלהם תכניות מאושרות ("מגדלי גינורסר"), לפיהן ייהרס רובו של המלון פרט לחזית הקדמית.

המועצה לשימור מתכוננת למאבק בתכניות ההרס, ומצפה להרחיב באמצעות חלופות אלטרנטיביות את השטחים, שישומרו בעתיד לצד פרוייקט המגדלים החדש. יחד עם זאת, יש להבין גם את התנאים בהם אנו פועלים, ואלה כוללים תכניות בניין עיר, המאפשרות הרס של רוב המבנה, זכויות בנייה גדולות, וזאת לצד העובדה, שמדובר כיום על שכונה שאינה מתאימה למלונאות. גם העובדה שמדובר בשני יזמים שונים מקשה על המאבק.

בימים אלה המועצה לשימור בוחנת את ההיבטים הסטטוטוריים והמשפטיים המורכבים, ומגבשת עמדה אדריכלית מאוזנת בין צרכי השימור והפיתוח, תוך דיון מול עיריית טבריה והיזמים. בהמשך לדיונים השונים בהם היינו נוכחים, נביע את הערכתנו לעמדות שהציגו ראש העיר יוסי בן דוד ומהנדס העיר - אדר' מוטי לביא, בדבר חשיבות ערכיו של המבנה לטבריה ואי נכונתם לאפשר הריסה של מבנה החזית הקדמית. תיק התיעוד המאלף בוצע, כאמור, ע"י משרד אורי פדן.

מוסד "שומריה" הוקם בשנת 1931 בקיבוץ משמר העמק והיה למוסד החינוכי הראשון של "השומר הצעיר".

קיבוץ משמר העמק החל בעבודות ההחייאה לאחד מהמבנים האייקוניים בישראל של אדריכלות הסגנון הבין-לאומי של תקופת המנדט - מוסד "שומריה" - המוסד החינוכי ההיסטורי.

האדריכל, יוסף נויפלד (1899-1980), עבד לפני כן במשרדיהם של שניים ממבשרי הסגנון ברמה העולמית: אריך מנדלסון וברונו טאוט. בנוסף, הוא היה מחובר ומגויס לעקרונות החינוך של תנועת השומר הצעיר.

לאחר שנים רבות של בלייה והרס, הקיבוץ החל בעבודות ההחייאה במבנה, שעתיד להיות בית המוסדות של הקיבוץ. התיעוד והתכנון נעשה על-ידי אדר' רוטי ליברטי-שלו.

6. כנף 1 - בבסיס חיל האוויר ליד רמת דוד

לאחר תקופה ארוכה של עבודות שימור נחנך, ב-13 באפריל 2016, "מרכז חינוך וערכים" במבנה היסטורי בריטי בלב בסיס חיל האוויר. מבנה זה הינו מהשרידים הבודדים בארץ, למבני חיל האוויר המלכותי

הבריטי (R.A.F.). המבנה שימש את מחלקת הטלגרף של הבסיס הבריטי. ביוני 1949 עבר הבסיס לידי חיל האוויר הישראלי. לאחר שימושים שונים שנעשו במבנה, הוא נזנח ובמשך שנים הלך ונהרס. יוזמה של מפקד הבסיס מלפני מספר שנים וחבירת מפקדת הבסיס למועצה לשימור הובילו להצלת המבנה והחייאתו כיום.

את עבודות התכנון וההצלה ביצעה המועצה לשימור.

נפת כנרת

7. בית המסילאים - תחנת הרכת בחמת גדר

לאחרונה הסתיימו עבודות ההצלה של בית המסילאים של תחנת הרכת ההיסטורית באל חמה. העבודות בוצעו ע"י המועצה לשימור באמצעות חברת ארכו על פי תכנון משרד המהנדסים שפר-רוני. תיעוד המבנה בוצע ע"י אדר' רוטי ליברטי-שלו.

הפרויקט החל כיוזמה של אתר התיירות חמת גדר להכשיר את המבנה כמסעדה נוספת באתר. בעקבות כך הם פנו למועצה לשימור, ואנו התחלנו במלאכת התיעוד והתכנון.

תוך כדי התהליך נזעקו אנשי רשות הטבע והגנים בטענה, שהמבנה מאכלס כיום אוכלוסיות נדירות של עטלפים, ולכן מתנגדת הרשות לשקם את המבנה ו/או להשמישו לאנשים.

המועצה לשימור עמדה בפני דילמה, מאחר שמצד אחד, אנו עמותה ציבורית, השואפת להחיות את המבנים ההיסטוריים ולהכשירם לטובת הציבור,

בגיליון הגלילה 43 הקדשתי כתבה שהתבססה על תיק התיעוד שהוכן למושב כפר חיטים. ייחודו של כפר חיטים היה בכך, שהיה המושב השיתופי הראשון, רעיון שנהגה על ידי חברי גרעין 'הקוצר' ומייסדו חיים קריספין. עוד נכתב, כי היה גם הראשון ליישובי 'חומה ומגדל'. אני מקבלת את הערעור של חברי ניר דוד הטוענים לראשוניות, ושבהקמתה תל עמל יושמה שיטת התיישבות ייחודית וחדשה, שאומצה לימים על ידי הנהגת היישוב במערך היישובים, שהוקמו באותה העת. 'החומה והמגדל' של כפר חיטים נבנו מאוחר יותר כאמצעי התגוננות. עם זאת, העלייה לקרקע של כפר חיטים במיקומו בגליל התחתון המזרחי, התבצעה במסגרת התיישבות הזו, שבאה בתגובה למרד הערבי, והערכות השונה שחייבה התקופה. לכבודה של תל עמל המציינת בשנה זו 80 להקמתה.

תל עמל ראשונה לחומה ומגדל!!! "שורו הביטו וראו מה גדול היום הזה!.."

כפר המכבי עלה להתיישבות ב-25 באוקטובר 1936. ארגון 'הקוצר' החל לעבד ולחדש את הנקודה העזובה כפר חיטים ב-7.12.1936, אך אנשיו שלא היו להם מים ולא מספיק נשק, עברו את לילותיהם (מפאת חוסר הביטחון) במושבה מצפה. כל יישוב בונה לעצמו זיכרון. וכך גם אנשי כפר חיטים. אך הם בראשית דרכם לא יכלו להישאר וללון ביישובם, כי ככתוב לא היה להם מספיק נשק ואף לא מים ובעיקר לא היו להם **חומה ומגדל** שיגנו עליהם, ולכן ערב חזרו למושבה מצפה, **בניגוד לשיטת 'חומה ומגדל', בה נאחזו המתיישבים ביישובם מיומו הראשון.**

גם הראשון להתיישבות חומה ומגדל. טעתה הכותבת המכובדת ד"ר אסתי ינקלביץ, שכתבה משפט זה במאמר, טעתה והטעתה. אני מכבדת את אנשי ארגון 'הקוצר', מכירה ומוקירה את סיפורם, אך גיבוי היסטוריוגרפי בנושא חומה ומגדל אין להם. מספר ישובים קמו בתחילת המאורעות לפני תל-עמל, אך ללא חומות ומגדלים. ממש לפני פרוץ המאורעות (ב-15.4.1936) עלה על הקרקע קיבוץ הזורע, אשר סבל מהתנכלויות רבות. **עין חיים** - לימים עין כרמל עלה על הקרקע ב-7 יולי 1936.

כך כתב בהתפעמות והתפרצות רגשות זלמן חן בשומעו לבילל שמירה חורפי 10.12.1936 על עליית **תל-עמל** להתיישבות מבוצרת בחומה ובמגדל כיישוב ראשון בעמק בית שאן. "תל-עמל, תל-עמל ראשונה לחומה ומגדל" כתב גם המשורר נתן אלתרמן והלחין מיידית מרדכי זעירא. ראשוניותה של תל-עמל כיישוב "חומה ומגדל" אינה מוטלת בספק. חבריה בראשותו של שלמה גור (גרזובסקי) הם שהמציאו וביצעו לראשונה את הדגם, שנבחר באותן שנים להתיישבות מהירה. במאמר המעניין על תולדות כפר חיטים (בעיתון 'הגלילה' 43) שולב המשפט "... כפר חיטים

ימי חומה ומגדל

רקע כללי

קרקעות והאוכלוסייה היהודית הייתה דלילה. כבר בשנת 1929 עוצבו העקרונות בעניין הקמת יישובים יהודיים באזורים אלה. בין השאר נקבע כי יש להקים קבוצות יישובים הקרובים זה לזה, להקים בנקודות הגבוהות והשולטות בשטח, ולדאוג למערכת תחבורה וקשר קצרות ובטוחות. עם תחילת המאורעות, הותקפו יישובים רבים והיו פגיעות רבות בנפש וברכוש. כתוצאה מכך, הוחלט להקים יישובים רבים באזורים שהיו בבעלות יהודית, ולעבות את מספר היישובים באזורי הספר. לשם כך היה צורך בהתארגנות ובהקמה מהירה של יישובים, תוך הקפדה על אפשרות הגנה במקרה של התקפת כנופיות.

את פריצת הדרך בהתיישבות בתקופה זו החלו חברי קיבוץ **תל-עמל (ניר דוד)**, שישבו בקיבוץ בית-אלפא. במשך שנתיים הם עיבדו את אדמות קק"ל ברחבי עמק בית-שאן, עד פרוץ המאורעות. לאחר ששדותיהם על גדות נחל האסי (תל שוק) נחמסו ונשרפו, הוקמה ועדה של חברי הקיבוץ, בראשותו של שלמה גרזובסקי (גור) ובעידודו של חיים שטורמן מעין חרוד, ועובדה תכנית להקמת יישוב תוך יום. עיקרה של ההצעה היה להכין חלקי מבנים, מגדל וחומות עץ, להסיעם אל האתר המיועד להקמת הנקודה החדשה ושם, בעזרת מתנדבים מיישובי הסביבה, להקים את החומה, שבין קירותיה חצץ, שלשה-ארבעה צריפים שישמשו למגורים, חדר אוכל, מרפאה וכדומה, ובמרכז החצר להרים מגדל שישמש כמגדל-תצפית וקשר. שטחו של מבצר העץ המתוכנן השתרע על 35*35 מ' ותקציב הקמתו הסתכם ב-400 לירות ארץ-ישראליות. לאחר תקופת הכנה ודחיה בגלל גשמים בוצעה העלייה בנר שני של חנוכה תרצ"ו 10.12.1936.

בערב קק, עם סיום יום העלייה לאדמת תל שוק, עדיין ללא גגות הפח, שלא הגיעו, תכננו החברים המאושרים את יום המחר. הם לא ידעו ולא ציפו שהרעיון/הפתרון שלהם יהפוך לשיטת התיישבות שתקרא עפ"י המצאתם. בעיתון יום המחרת לא פורסמה הידיעה בכותרת ראשית! וגם לא משנית. את מירב הכותרות תפסה הידיעה שהמלך הבריטי אדוארד השמיני ויתר על כסאו לטובת אישה שאינה מבנות האצולה...

המעשה החלוצי של חברי תל-עמל ופריצת הדרך בשיטת התיישבות "חומה ומגדל", הביאו להקמה מואצת של עשרות יישובים ברחבי הארץ.

משה שרת והסוכנות היהודית בחרו בדגם זה של תל עמל כשיטה להתיישבות מהירה והגנה על המתיישבים מפני כנופיות ערביות. מיד עם עלותם על הקרקע ואולם, המושג הפך עד מהרה משיטה לסמל, המסמל את ההתיישבות כדרך של מאבק מדיני על הגבולות, כתרומה לביטחון היישוב וכשילוב של ערכי התיישבות והביטחון.

לרוב קבוצת המקימים הצטרפו מתנדבים מיישובי הסביבה וכן כיתת נוטרים שאבטחה את העלייה. חלק מהיישובים הותקף מיד עם עלייתם על הקרקע וחלקם - זמן-מה לאחר מכן. את מבצר תל עמל לא העזו לתקוף, אך חמישה

תל עמל החומה, המגדל והחצר הפנימית מקור: אתר חומה ומגדל

המאורעות, שנקראו בפי הערבים 'המרד הערבי הגדול', יצרו בארץ מצב קרוב למלחמה. לא הייתה זו התפרצות קצרת ימים כמו בגלי המאורעות הקודמים, אלא תקופה מתמשכת של סכנות, מתיחות וכוננות. תנאי התקופה חייבו שינוי גישה ומציאת פתרונות הולמים להתיישבות חדשה, שהייתה צפויה לפגיעות והתקפות מצד ערבים מיד עם עלותה על הקרקע. עד מהרה, נוספו להיבטים הביטחוניים והכלכליים של התיישבות החדשה גם היבטים מדיניים: תכנית החלוקה, שעלתה על הפרק בשנת 1937, חוללה מרוץ התיישבותי בהנחה, שבולות התיישבות יקבעו את גבולות המדינה היהודית שתוקם בעתיד, ובמרוץ זה חדרה התיישבות לחבלי ארץ חדשים, שעדיין לא היו מיושבים ביהודים, כמו עמק בית-שאן, עמק החולה, עמק זבולון והגליל המערבי, דרום הארץ ושולי ההרים במרכז.

הבריטים תגברו את כוחותיהם בארץ ובמקביל הקימו מסגרות צבאיות משותפות עם היישוב היהודי. פעילותם של הנוטרים - שוטרים יהודיים תחת פיקוד בריטי - הורחבה. כמו-כן, הוקמו פלגות הלילה המיוחדות בפיקודו של צ'ארלס אורד וינגייט, ופלגות השדה (הפ"ש) בפיקודו של יצחק שדה. מנהיגי היישוב היהודי - הסוכנות היהודית, ההגנה, הקרן הקיימת לישראל והמרכו החקלאי - חיפשו דרכים להרחיב את שטח השליטה היהודית, לרכוש קרקעות ולהקים יישובים יהודיים נוספים באזורים בהם נרכשו

לימים יאמר לנו הנשיא הראשון פרופ' חיים ויצמן, בביקור בתל-עמל הבנויה (1944): **'צדקה עשתה עמנו ההיסטוריה, שהשאירה את עמק בית-שאן בשיממונו, עד שבאתם אתם לגאול אותו ולהפריחו'**.
בלילה שבין 19-10 באפריל 1936 לאחר יום הרצח ביפו נשלחה אש בשדות תל-עמל, החציר הנקצר הועלה באש, ירקות גן הירק הושחתו וצריף הציוד נהרס ונשדד. הבריטים לא נקפו אצבע להצלת הרכוש. התנהגותם ומדיניות ההבלגה גרמו לחברי תל-עמל להישאר בבית-אלפא ולראות מנגד את חלום ההתיישבות מתרחק.

חברי תל-עמל ישבו ותכננו עלייה על הקרקע, על-אף תנאי הביטחון הקשים, כאשר מעבר לגבול בית-אלפא (החורשה הידועה), ידענו שמכים לנו אנשי הכנופיות. תוך כדי ויכוחים אין-ספור על צורת העלייה, נשמעה הצעה ראשונה: לבוא בלילה ולהקים אוהלים מבוצרים. ההצעה הבאה הייתה להקים בן-לילה צריף מבוצר בקיר נוסף ממולא חצץ. במהרה התברר שקירות הצריף לא יוכלו לעמוד בפני לחץ החצץ... ואז עלה הרעיון להקים חומת עץ כפולה, ממולאה חצץ, שתקיף חצר שלמה, שיוקמו בה צריפי מגורים וחדר-אוכל ומטבח, ובמרכז יתנשא מגדל-תצפית. הייתה זו הצעת חברנו שלמה גור (גרזובסקי) והוועדה המתכננת ברשותו שנתמנתה מחברי בקבוץ בה גם הנגר המבצע בפועל יחזקאל פרנקל.

התוכנית הובאה לידיעת ארגון ה'הגנה', ויוחנן רטנר, אדריכל במקצועו, אישר אותה (עם הערות מספר ביחס למיקום העמדות).

לאחר תכנון מדויק, ולאחר אישור מטה ה'הגנה', החלו ההכנות. ואולם, המוסדות המיישבים עדיין פקפקו אם זה הזמן לביצוע עלייה נועזת שכזו, ודווקא באזור כה פרוץ. אמת הדבר, הסכימו עמנו - התוכנית מעובדת היטב ואפשר לבצעה ולהקים את היישוב ביום אחד; אך הרי בזאת לא תמה המשימה, כי יש לדאוג בעיקר ליום המחרת. האפשר להשאיר נקודה מבודדת בשטח, להבטיח את בטחונה גם לאחר מכן, ולדאוג לכושר העמידה הביטחוני והכלכלי שלה, בתנאי מצור וניתוק אפשרי? הוויכוח היה קשה. היו שטענו שאסור להניח את כספי הלאום על קרן הצבי. יתרה מזו: אם יהיה כישלון, לא יהיה זה כישלון של קיבוץ תל-עמל בלבד, כי אם כישלון לאומי. אך חברי הקיבוץ לא נסוגו. וכך התבטא חיים שטורמן: 'ייתכן ואנו הולכים לקראת תקופה, בה רק בדרך של חומות ומגדלים נוכל להקים יישובים' (20 בנובמבר 1936). תמיכה מוסרית וכספית קיבלנו מנציגי הקיבוץ הארצי במרכז החקלאי - צבי לוריא ומנחם בדה, ששכנעו את אברהם הרצפלד לצרף את תמיכתו לתוכנית, וכך קיבל הקיבוץ הלוואה של 400 לירות לרכישת החומרים. עידוד רב היה בתמיכתם של יוסף ויץ, ועד הגוש וחברי בית-אלפא.

לימים, לאחר שנים, "שאלני אחד המלומדים: 'מה רבותא בכך, שהרי חומות ומגדלים כבר היו בארץ מקדמת דנא?!' אכן, היו מגדלים וחומות עוד בימי חזקיהו המלך, ואפילו בימי העלייה השנייה, במסחה וסג'רה, שבנו חומות אבן סביבן. יש עוד להוסיף שחומות עץ וחצץ ומגדל-עץ אינם עושים רושם גדול, אך ההמצאה של יישוב מבוצר נייד המוקם ביום אחד - זוהי בלא ספק המצאה מקורית בתולדות עם-ישראל, והיא פרי המחשבה והביצוע של חברי תל-עמל'".

רק ב-16 בדצמבר 1936 (שישה ימים לאחר המבצע) ביקרו יוסף ויץ ואברהם הרצפלד בתל-עמל.

ממגני היישוב נפלו בהתנקשויות בשדות ובקרבנות עם הכנופיות הערביות. כל 57 היישובים, שהוקמו בימי המאורעות, מאז עליית תל-עמל על הקרקע בדצמבר 1936, מכונים יישובי "חומה ומגדל". אמנם לא כולם הוקמו בשיטה המסוימת שפותחה אז, ולא כולם היו יישובי ספר שחדרו למרחבי התיישבות חדשים, אך כולם מבטאים את הנחישות של היישוב היהודי ובעיקר של המתיישבים להתיישב למרות התנאים ולמרות הסכנות, ואת הזיקה שבין התיישבות לביטחון, לגבולות ולקביעת הריבונות.

בזיכרון הקולקטיבי השתרש המושג "חומה ומגדל" כהתיישבות המכוונת למחות נגד הגבלות השלטון המנדטורי הבריטי על ההתיישבות. שימוש זה במושג - מוטעה. ההגבלות הבריטיות נכנסו לתוקפן רק בשנת 1940, לאחר תקופת "חומה ומגדל", ויישובי "חומה ומגדל" שעלו רובם על הקרקע בשעות היום בהסכמת הבריטים ותוך תיאום עם, והיו חלק מן המאבק היהודי-ערבי על הארץ, ולא חלק מהמאבק היהודי-בריטי על העצמאות.

זיכרונות וקטעי יומנים מאותם ימים

כתב יהושע לוריא ז"ל מראשוני תל עמל וחוקר התקופה

"... בראשית שנת 1934 סיירו חברי תל-עמל בעמק בית-שאן ונדחמו מן העזובה. פנייתם למחלקת ההתיישבות של הסוכנות נענתה באהדה, אך באזהרה בצידה, מפני תקוות מופרזות, שכן עוד לא גויסו הכספים לקניית הקרקעות, וגם הבדווים הקשו על המכירה, במכרם חלקות קטנות ומפוזרות.

חברי תל-עמל לא נחו ולא שקטו. הם התגייסו לגיוס כספים לקניית הקרקעות, והצליחו להניע את אנשי הפדרציה הציונית בדרום-אפריקה לתרום לגאולת קרקע עמק בית-שאן. אלה התנו תנאי, שהיישוב הראשון בעמק בית-שאן ייקרא על שמו של דוד וולפסון (נשיאה השני של ההסתדרות הציונית). לכן נקרא לימים קיבוץ תל-עמל בשם ניר-דוד. חיים שטורמן ומשה גולדנברג (מוסה, מבית-אלפא) עשו אפוא לילות כימים, כנציגי קק"ל, באוהלי הבדווים, ורכשו, כמאמר השיר 'דונם פה ודונם שם'. יוסף ויץ, איש קרן קיימת ובעל החזון ההתיישבותי, אך לא פחות מזה איש המעשה, עודד ודחף. התלהבותם של חברי תל-עמל קסמה לו. "קבוצת חורשים מאנשי תל-עמל חרשה כבר ב-1934 את אדמת ג'בול ובאוואטי (בית-יוסף וירדנה היום)". "ברור היה שכל עוד לא תחרוש המחרשה העברית באדמות בית-שאן - לא תהיינה אדמות אלה לקניין ולנחלה לעם-ישראל".

"לימים נשאלנו" כתב יהושע "מניין היה לכם האומץ לחיות לבדכם בארץ שכוחת-אל זו, בין שבטי הבדווים הפראים, קילומטרים רבים מיישוב עברי כלשהו, במשך שנתיים? אולי הייתה זו תמימות שבאמונה, שעשתה אותנו בני-בית בעמק הפראי הזה. עובדה היא, שהבדווים התרגלו לנוכחותנו, ולא פעם הלינו אותנו באוהליהם כאורחים או כבני המקום. הכרתנו את מנהגיהם עמדה לנו. מאידך, יש שהבדווים עוררו קטטות והורמו נבזטים על ראשינו, וזאת כדי לסחוט כספים נוספים מהקרן-הקיימת, ולא פעם היו חיינו תלויים מנגד. אך אנו, שהכרנו את אורחם וטבעם של שכנינו, יכולנו לשבת איתם למחרת על ספל קפה מר סביב המדורה. כך נחרשו השטחים בידי הטרקטוריסטים הנוודים, במקום שיושבים בו היום לבטח היישובים הפורחים של עמק בית-שאן".

כתב יוסף ויץ ביומנו: יוסף ויץ מראשי קק"ל ומנהל מחלקת החקלאות והייעור

"באחת הגענו ליישוב תל-עמל. הוא עלה לפני שבוע. בלי החלטה של הסוכנות. משהתקרבונו למחנה היה הלב פועם. הנה הוא. ליד נחל האסי... מתנשא מגדל עץ גבוה, 10.5 מטר, ומעליו מבריק ומוזהיר הפרוז'קטור [זרקור]... מסביב למגדל חומת מגן... כל זה הוקם ביום אחד, ועכשיו משלימים את הבניינים... הבחורים והבחורות, שלושים איש במספר, שמחים, אם כי מסביב נעוצות בהם עיניים רעות, שואפות דם... אבל הם שמחים, הם מרגישים כי יש טעם

לחיייהם ואין הם עוברים לבטלה. הם יוצרים ועומדים בחזית, חזית ממש... אחרי סיורינו את החומה והמגדל, נכנסנו לחדר-האוכל וכיבדונו בתה ובלחם בחמאה. הרצפלד נשא 'כוס ברכה' והבטיח להם עזרה. בירכתים גם אני ואמרתי שאני מקנא בהם על זכותם, שזכו למעשה רב כזה, ועם זאת אל יהיו יהירים ביותר, כי לא ראשונים הם לכיבוש ולהעפלה, והזכרתי את המעפילים למטולה לפני עשרות בשנים - אל בין הדרוזים הפראים."

טוחנים חיטה, 1937
צלם גל-עזר מקור: אתר חומה ומגדל

אני מנהלת את האתר המשוחזר 'חומה ומגדל תל-עמל' המנציח את ההתיישבות ההרואית ההיא בשחזור ימיו הראשונים של תל-עמל וסיפורם של כל אותם למעלה מחמישים יישובים שעלו אחריה. האתר נמצא בתחומי גן השלושה. המעוניינים בחומר היסטורי, ביבליוגרפיה ועוד מוזמנים לפנות אלי. באתר, בנוסף על תצוגת הקבע וההפעלות השונות מוצגות בעת הזו תערוכות של מגמות אומנות משני התיכונים שעמק המעינות זוהי גאוה גדולה ונחת. כולכם מוזמנים.

יוני צין, מנהלת ואוצרת אתר חומה ומגדל תל-עמל 04-6581017

הקבוע לגבי כל חברי המשקים שנשאר לשמור על משקם). חברי גבעות זייד לחמו בקרבות משמר העמק, בדגוניות, בכל מקום נחוץ. שולה ניר סיפרה שהיא הייתה בשמירה בליל הקרב על משמר העמק, ראתה ושמעה את קולות הקרב, ו"ליוותה" את מנחם, שהיה בחזית.

בסיום המלחמה, נמצאת הקבוצה רעבה לקרקעות ולתוספת אנשים. הגיעה העת לבסס את המשק. במכתב מיום 3.3.49, שנושאו: "בעיות הקרקע במשק שלנו" הם מפרטים את הקיים - 1114 ד' מתוכם רק כ- 300 ד' ניתנים להשקאה, שטחים מפוצלים, חוסר מים - אין בסיס משקי ל- 75 המשפחות המתוכננות לחיות במקום. המכסה המקובלת היא 50 ד' למשפחה, וחסרים להם להשלמתה למעלה מ- 2500 ד'. הם המשיכו והעלו את העובדה, כי כיום (שלהי מלחמת העצמאות) עומדות לרשות קק"ל קרקעות זמינות לפתרון הבעיות וביסוס המשק. מהן קרקעות היישובים הערבים שהיו בסביבה, ומהן קרקעות המושבות הגרמניות וולדהיים ובית לחם.

יעקב רז איש "חבר הקבוצות", המלווה המשקי של הקבוצה כותב ליוסף ויץ, קק"ל, בתאריך: 27.7.49

"קרקעות המשק אינן יכולות לשמש יסוד למשק המקיים את עצמו. בזמנו היה הכרח לקבל מצבים כאלה, אולם כיום יש לתקן את המצב, ולקרב, לפחות את תנאי המשק הזה למשקים השכנים.

...יש לבצע החלפת קרקעות ולתת לגבעות זייד את הקרקעות הסמוכות אליה, יש להפריש מאדמות וולדהיים ובית לחם לפחות כ- 1000 ד' לגבעות זייד, וכך יינתן למשק תיכף ומיד שטח שיהווה מקור לפרנסה... הגורמים אשר ביכולתם לקבוע את הדברים **בידך הם**. ואני חוזר ואומר: למה ייגרע חלקם של מתיישבי גבעות זייד במידה כ"כ מרובה משכניהם? **למה נטיל עליהם משא אשר לא יוכלו לעמוד בו?**"

כאן נכונה להם האכזבה הראשונה. במכתבם מיום 4.11.49 הם כותבים למחלקת ההתיישבות של המרכז החקלאי:

"מופתעים וממורמרים אנו עומדים לנוכח חלוקת אדמות נווה יער (ולדהיים). בשעתו פנינו למר גבתי, ולאחרים, והתשובה שקיבלנו הייתה: "יהיה בסדר". רק ימים מספר לפני הביצוע נודע לנו הסוד, ולאחר פרשה שלמה של סכסוכים והפסקות עבודה בין הגורמים, לא רצינו לגרום לסכסוכים נוספים, ואנו מוצאים לנכון להודיע לכם, כי אנו רואים כאן **קיפוח משווע** של צרכי משק גבעות זייד. אין אנו מוכנים לסגת מתביעתנו הצודקת, כמלוא הנימה. לא ייתכן לגזול תמיד את כבשת הרש".

זעקה כזאת, בנושא זה, עברה כחוט השני בתולדותיה של גבעות זייד, עד לימיה האחרונים. במכתבה של ציפורה זייד מתאריך 18.10.56, העוסק בנושא אחר, נרמזת פרשה נוספת, של יחסי קק"ל עם משפחת זייד. היא כתבה: אין זאת כי אותה היד בקק"ל, (ידו של ויץ) אשר ניסתה פעם למנוע את בניית ביתו של זייד... וכל זה כנקמה על זה שזייד לא נשמע לו לפני

אנשים, רפת ולול של אלכסנדר זייד, ואבנים". הקבוצה התקבלה ל"חבר הקבוצות". הסתבר כי בית האבן של משפחת זייד ניצב בלב בית הקברות של בית שערים העתיקה, וכל בנייה במקום תגרום להרס האתר, לכן נאלצה הקבוצה

לאחר רצח אלכסנדר זייד בידי מתנקשים, בליל 10 ליולי 1938, הוחלט על-ידי מוקירי זכרו, חברי ובני משפחתו להקים מפעל התיישבותי, שישא את שמו ויגשים את האידיאלים שלו בדבר היאחזות בקרקע.

מתוך: החוברת "קבוצותינו - אוסף תמונות" בהוצאת חבר הקבוצות תש"ז

לעבור לנקודת קבע בגבעה סמוכה. אולם אנשי קריית-עמל השכנה רצו גם הם להתרחב לגבעה זו, ורק לאחר דיונים ממושכים נמצאה פשרה והוחל בבניית היישוב.

את הקיבוץ תכנן בשנת 1943 האדריכל ריכארד קאופמן, ובו בתי החברים, חדר אוכל, בית ספר, בית ילדים, בית תרבות ומשק חקלאי שכלל רפת ולולים.

בשנות מלחמת העולם השנייה ואחריה התפתחה גבעות זייד לאיטה, תוך כדי השתלבות במשימות התקופה: גיוס לצבא הבריטי ולפלמ"ח, חתירה להקמת משק וקליטת קבוצות נוער ישראלי ועולה. מלכתחילה היה ברור כי האדמות המדרוניות הסידיניות מועטות, ואינן מאפשרות פרנסה מחקלאות. יש צורך בתוספת קרקע ומים כדי לאפשר התפתחות משקית תקינה - אלא שכל האדמות בסביבה היו תפוסות ע"י ישובים ותיקים, של יהודים ושל ערבים.

הקבוצה לא הצליחה להתבסס כלכלית. מנחם ניר מספר, כי ללא עזרת המוסדות, לא יכולים היו להתקיים. כרמלה זייד אמרה: "בזמנו, כשגרה כאן משפחה אחת הם עיבדו את האדמות בסוסים, גידלו ירקות וקצת תבואה, וזה הספיק. וזה מה שהמשיכו לעשות כשהקבוצה גדלה. אבל אז זה לא הספיק". אולם במציאות הארץ-ישראלית שלפני קום המדינה, המצב לא היה יוצא דופן.

במלחמת העצמאות לא סבלה הגבעה מהתקפה ישירה. החברים היו נקראים לכל פעולה ע"י ארגון 'ההגנה' לכל אירוע בסביבה (זה היה הנוהג

כפי שסיפרה כרמלה זייד, אשתו של יפתח, בנם של צפורה ואלכסנדר ז"ל: "הרעיון להקים ישוב על שמו נהגה עוד בימי ה"שבעה" לאלכסנדר. החברים של יפתח, שלמד אז במקווה ישראל, באו ל"שבעה" והחליטו שהם יקימו כאן ישוב". זו הייתה רוח התקופה: יישובי חומה ומגדל היו חלק מהתשובה שנתן הישוב העברי למאורעות הדמים שארגנו הערבים.

משפחת זייד, האם צפורה והבנים גיורא יוחנן ויפתח, ולזמן מסוים גם הבת כוכבת, חברו לצעירים. משפחת זייד העבירה את בית האבן ששיקם אלכסנדר, את הרפת והלול המשפחתיים, את האדמות שעיבדו ומעט הציוד שהיה ברשותם, לרשות החברים שהתקבצו במקום. וכך כתבה ציפורה זייד להרצל: "איני רואה בקבוצה מפעל חקלאי להנצחת שם בלבד, אלא חינוך דור חדש לפי דמותו של זייד, אשר ידע ליצור ולשמור כאחד על יצירתו, באמונה ובביטחון... כיום גרעין למפעל כבר קיים, יש לנו נוער עובד, ונוער עולה, ובניו של אלכסנדר יחד איתם, והם מחכים לעליה לקרקע על הגבעה הקרובה - זו הגבעה שזייד עוד לפני 16 שנה החל לשמור עליה".

בתחילה נוצר ישוב ארעי - אנשים שמעו על הרעיון, באו ושהו זמן מה. גרעין של קבע התלכד רק לאחר שחברה הקבוצה לתנועת 'גורדוניה' וקבוצותיה החלו להגיע למקום. מנחם ניר, תלמיד בן-שמן ומראשוני הקבוצה, סיפר, כי לאחר הכשרה בדגניה ב', הם החליטו ללכת לשיח-אבריק. היו שם, הבית של זייד, צריף קטן מאוד ששימש חדר אוכל ומטבח, עוד צריף קטן בו גרו

25 שנה... זייד פוטר אז, פרנסתו נשללה ממנו ופניו הועטו בושה. אמנם, כבודו הוחזר לו אח"כ בהתערבות חברים..." ההיה קשר בין הפרשה ההיא, לבין אי-מצואת פתרון לבעיית הקרקעות של הקבוצה?

מנחם ניר, מוותיקי הקבוצה, יודע לספר, כי חתול שחור עבר בין וייץ למשפחת זייד.

לחוסר הבסיס הכלכלי התווספו בעיות חברתיות. התגבורת האנושית באה אחרי מלחמת העולם השנייה בעיקר מעולים ניצולי שואה, שלא מצאו שפה משותפת עם ותיקי 'הנוער העובד' ו'גורדוניה'. בשנים 1950-1951 נוצרה זליגה בלתי פוסקת של חברים. כרמלה זייד סיפרה כי אחרי קום המדינה נהייתה דרישה רבה לאנשים ותיקים. כל תפקיד שרצו בו, יכלו לקבל. לחברת מקורות, לתחומים לכלליים, לנהל ישוב. ואנשים נענו. וכשאחד זז, זה כמו אבני לגו.

הקבוצה משוועת לכוחות חדשים. הרצפלד ויעקב ריז'יק, פונים ומבקשים מהחברים שיתנו צ'אנס, מבטיחים להביא חברים חדשים. חבל שהמשק הזה לא יתקיים. בראשית 1951, בישיבות המזכירות המורחבת של 'איחוד הקבוצות והקיבוצים', נערך דיון נוקב וכואב על גבעות זייד:

שמואל גביש: "המוכנה התנועה לנטוש מקום כמו גבעות זייד?"

קדיש לוז: שם זה מקום של תיירות. אם נעזוב את המקום, יראו לתיירים מלבד העתיקות, גם את המקום שהיה פעם קבוצה, ונעזב.

- בגבעות זייד אין חברה, ולא סיכויים משקיים גדולים...

- החברים הנמצאים במקום הם לא נושא. לו היה נושא, הקבוצה יכולה הייתה להתקיים... אף כי, יש לציין כי גבעות זייד לא הייתה יחידה - בישיבות המזכירות עולות בעיות כוח אדם של ישובים רבים אחרים.

לאחר דיונים והעלאת אלטרנטיבות, התקבלה הכרעה לשלוח לגבעות זייד גרעין של תנועת 'גורדוניה' מדרום אמריקה, שעשה את הכשרתו בקיבוץ גיגור. הגרעין אמנם היה מעוניין להקים ישוב חדש בנגב, אולם קיבל את ההכרעה התנועתית והגיע לגבעות זייד במחצית 1951.

מרים ארד (כיום בחיפה), אחת מחברות הגרעין שהגיעה לגבעות זייד, סיפרה, כי הגרעין מנה כ-40-30 איש. המשק היה מתוכנן ליותר אנשים,

קומביין בשדות גבעות זייד, 1940 צילום: דר' יעקב רוזנר

כולם בבית הבודד של אלכסנדר זייד, שהיה במצב רעוע מאוד. הם חזרו ממש בחוסר כל, שלא לדבר על שיכון מתאים למשפחות. את כל הציוד החקלאי, בעלי החיים והאדמות מסרו בשעתו לקבוצה, ועתה נשארו בידיים ריקות.

פרשת ניסיונותיהם לקבל שוב אדמה לעיבוד ולהקים משק חקלאי משלהם, מתועדת בנפרד וראויה לסיפור נפרד. כפי שאמרה כרמלה: "רצינו לקבל מכסת קרקע, אבל הממסד, המחליטנים, היו חברי קיבוצים. ואנחנו הרי עזבנו קיבוץ, ולא מגיע לנו כלום. אנחנו יכולים להתגאות בשם שלנו אבל לא למגיע לנו כלום. רק בשנת 1976, כשהבנים הגדולים שלנו חזרו מהצבא, העניינים החלו לזוז והקמנו את מושב בית זייד".

ובקבוצה? הגרעין הקטן הראשון שהגיע מדרום אמריקה נזקק כמובן לתגבורת, וכמו שסיפרה שרוקה בן-ששון, חברת הגרעין הארגנטינאי השני שהגיע לקבוצה: הגרעין הגיע ארצה בחודש ינואר 1953, עם שאיפה ברורה להקים ישוב חדש בנגב. לכך חונכו בתנועת 'גורדוניה' ו'דרור'. רק בנמל חיפה נודע להם שהם מיועדים לגבעות זייד, עליה לא שמעו מעודם.

"וכך הגענו למקום חדש לנו, עם נוף מאוד יפה, אבל תיכף התבררו לנו העניינים. אנחנו מהתחלה החלטנו שאנחנו לא נשארים שם. זה לא בשבילנו. משק בודד, מעט משפחות, לא רצינו להישאר".

אבל למרות זה, הגרעין נשאר, הגיעו גם קבוצות נוספות, אלא שהבעיות הכלכליות לא נפתרו. תביעה בלתי פוסקת של הקבוצה לפתרון בעיית הקרקע עולה כל הזמן. המוסדות מנסים חילופי קרקעות עם קיבוץ משמר-העמק, ובעיקר עם השכנים הקרובים כפר-יהושע ושדה-יעקב, אבל זה לא הולך. הישובים מסרבים, או במקרה הטוב נענים רק לחלק קטן מהצרכים. יוסף ויץ, הרצפלד, מזכירות איחוד הקבוצות והקיבוצים, כולם עוסקים בענין. חילופי מכתבים והאשמות בין הממסד לבין הישובים, אבל קרקע לגבעות זייד לא צומחת מכך.

היה במצב די עזוב. במטעים היה פרי, הפרות היו מוזנחות וחברי הגרעין נחלצו לעבודה. לדבריה, התנאי של חברי הגרעין היה, שאנשי הקבוצה הוותיקה לא יישארו במקום. לכל קבוצה היו בעיות חברתיות משלה.

התנועה הסכימה לרעיון הזה - למעשה לא היו אנשים מהקבוצה הוותיקה שרצו להישאר, רובם עזבו עוד לפני שהגיעו הצעירים, ורק בודדים נשארו כדי "למסור את העניינים". באחד הדיונים במזכירות התנועה התבטא אחד הדוברים: "החברים הצעירים לא יכולים לשאת על גבם את חובות גבעות זייד, ואת בעיותיה החברתיות".

כרמלה זייד ראתה את הדברים אחרת. היא סיפרה ששלחו אליהם קבוצת נוער חניכי גורדוניה מארגנטינה. שלא ממש ידעו עברית, ולא הייתה אפשרות לתקשורת טובה איתם. באה גם קבוצת נוער מצ'כיה שקיבלה הכשרה בכפר המכבי. הוותיקים היו די מעטים, וכבר לא קבוצה מגובשת. לארגנטינאים כבר היו ילדים, וגם הורים מארגנטינה. נוצר משהו לא יציב. הוותיקים רצו אמנם לעזור מבחינה חברתית וגם מבחינה כלכלית, אבל זה לא עבד.

הוותיקים נתפסו בעיני הצעירים כ'כאלה שלא הצליחו'. אין מה ללמוד מהם. הם חשבו שהנה, יש משק, יש בתים, יש מבנים, יש הכול, והם ייקחו ויתפתחו עם זה. בשביל יפתח, בשביל המשפחה, יוחנו, גיורא, צביה, בת שבע, היה זה רגע קשה מאוד. המשפחה החליטה לחזור כולה יחד לשיח' אבריק. שלוש המשפחות הצעירות, והאימא, צפורה זייד, חזרו לשיח' אבריק, הצטופפו

ביכורים בגבעות זייד, 1954 ארכיון אור הנר

קבוצה. שם גם היה הקרע הראשון, בין אלה שרצו להישאר בעמק ובין אלה שרצו לרדת לנגב. נוצרו הרבה מתחים בתוך גבעות זייד. לא קל היה לשכנע את המוסדות, שמה שקבע אצלם היה הקושי לעזוב מקום קיים, לעומת הקמת נקודה חדשה. במיוחד יוסף ויץ, שחיפש כל שביב של תקווה לא לעזוב את היישוב. זו הייתה תקופה של מתח גדול - אנחנו, שרצינו להתיישב בנקודה חדשה התפלגנו מאילו שרצו להישאר. אפילו היו פעולות ריגול בין שתי הקבוצות, כדי לדעת כל אחד על התוכניות של השני. אבל זה לא היה אישי, והיינו ביחסים מצוינים."

רוב הקבוצה נענה להצעת ה"איחוד" וייסדו קבוצה חדשה, במקום שאז נחשב כמסוכן מבחינה ביטחונית, סמוך לרצועת עזה, במערב הנגב הצפוני סמוך לשדרות - קיבוץ אור הנר. החברים עלו לקרקע בשנת 1957 על אדמות הכפר הערבי נג'ד, במקום שבו הייתה בשנים 1957-1955 חווה חקלאית "יצור ופיתוח", ואל החברים יוצאי גבעות זייד הצטרף גרעין נח"ל "צל-צח".

הגרעין הארגונינאי של גורדוניה בחדר האוכל בשנות החמישים

בגבעות זייד עלה על הקרקע בשנת 1964 "כפר תקווה", בית לחיים לאנשים בוגרים בעלי צרכים מיוחדים, מיסודה של התנועה הקיבוצית. כיום מתגוררים בכפר כ- 200 דיירים. את המקום יזם האגרונום ד"ר זיגפריד הירש, וציפורה זייד הצטרפה לחברה הציבורית שהפעילה את המקום. חלק מהחברים שעזבו בחרו לעבור להתגורר בקיבוץ דברת ואחרים בקרית טבעון ומקומות נוספים. כמה מוותיקי גבעות זייד גרים עד היום בקרית טבעון. חברים רבים נושאים בליבם כפצע את זכר הישוב שהיה ואינו. • המאמר מבוסס על מקורות מארכיון איחוד הקבוצות

והקיבוצים וארכיון גורדוניה - קיבוץ חולדה, וארכיון העבודה (מכון לבון). ותודות לבתיה קדם, ארכיון אור הנר על הסיוע. **תמר לוי**, חברת קיבוץ חוקוק, הייתה בשעתו ארכיונאית בבית יגאל אלון, וכיום ארכיונאית קיבוץ חוקוק.

ומתמיד זו דרכנו ושיטתנו: אין להשתחרר ממה שנפל בגורלך. אם פגם בו, עליך להבריאו, ליצור יש מאין, ובלבד לא לזוז. בימי עבודתי נוכחתי כמה חשוב ונכון עיקרון זה לקיום כל משק. כשם שחובה עלינו לסייע להבראת התנאים... כן חובה על אנשי המקום... לחתור בכל מאמצי כוחם... כך אני רואה את ענין גבעות זייד גם כיום..."

בברכת חברים
א. הרצפלד
ומה קורה בינתיים לחברי הקבוצה?

בן ציון אפשטיין, מהגרעין הארגונינאי הבוגר, כואב מאוד את דרך הטיפול בקבוצה. הוא כותב מספר מכתבים וחיבורים כואבים, לרענן ויץ, להרצפלד, ולחברי קבוצתו. בחיבורו "זעקת אדמה עזובה" לסיכום פרשת גבעות זייד, חיבור ארוך ומפורט הסוקר את השתלשלות העניין, הוא כותב: "ופה נעשתה שגיאה שאין לה כפרה. המטפלים להשגת התנאים הכניסו באותו זמן לראש של החברה את הרעיון לעזיבת המקום, בהנמקה שאין שחר לחברה צעירה להתלבט על-יד שכונה עירונית, ללא תנאים של קיום... יש כוח להילחם על דבר צודק, אך ורק אם חושבים על כך ברצינות. ההיגיון אומר: מלחמה עד הסוף. רק נוכח תבוסה מתכנסים לדון על דרכים אחרות לפתרון. הרעיון של תזוזה ריחף מעל ראשנו כחרב במשך שנים ופילג את החברה. את התוצאות אנחנו רואים היום..."

עבודה בשדה. גבעות זייד, 1954 ארכיון אור הנר

בן ציון עצמו היה בין קבוצת החברים אשר בחרה לעבור לקבוצת דברת. משה פרייברג, ממייסדי אור הנר כתב: "הקטע הזה של גבעות זייד משותף לכולנו, על כל ההתלבטויות שהיו לנו שם. שגיבש אותנו בתור

המתבן. גבעות זייד, 1956 ארכיון אור הנר

כפי שכותב רענן ויץ, ביום 22.11.1955 "בהתאם להזמנתנו הופיעו אתמול כאי-כוח גבעות זייד לשמוע את תשובתנו הסופית בענין הקרקעות אשר הובטחו להם. לצערנו, לא יכולנו לתת לבאי-כוח המשק כל תשובה חיובית, מאחר וכל ההחלטות שהתקבלו בענין, אינן ניתנות כנראה לביצוע. החלטנו, אם כן, להביא את הענין לדיון סופי."

בכבוד רב רענן ויץ וכתובה מסכמת, מכתב מוועדת המשק של איחוד הקבוצות והקיבוצים, בתאריך 25.12.55 לכ' יוסף ויץ, קק"ל אברהם הרצפלד, המרכז החקלאי מחלקת ההתיישבות של הסוכנות היהודית. בזאת הננו מצטערים להביא לידיעתכם החלטתנו, לעשות למען העברה של הקבוצה מגבעות זייד למקום התיישבותי אחר. אנו תקווה, כי למרות האכזבות המרות שנפלו בחלקה של הקבוצה... יעלה בידינו ללכד את החברים למשימה התיישבותית חדשה במקום אשר ייקבע במשותף בינינו לבניכם, ובעזרת המוסדות המיישבים. בכבוד רב ועדת המשק יוסף בן פורת

למרות המכתב הזה, הרצפלד אינו מוותר. במכתב מתאריך 5.1.56 הוא חוזר ומבטיח לגמור את פרשת הקרקעות עם שדה יעקב, ומסיים:

"כלפיכם, יש לראות את הפרשה כגמורה. הבה ונראה אתכם מחושלים ומלוכדים מבפנים, לקיים את המשימה העומדת לפניכם: להקים משק ראוי לשמו ולשמכם..."

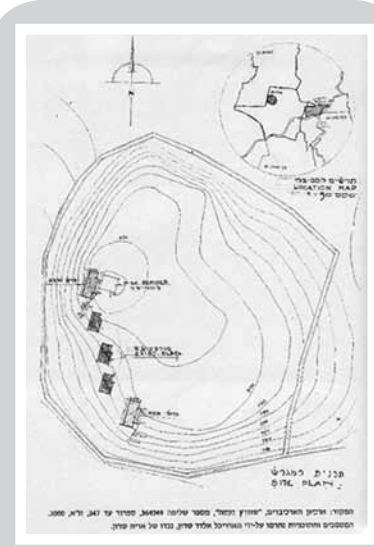
אברהם הרצפלד

ובמכתבו מיום 14.2.56 למוזכירות האיחוד, הוא ממשיך וכותב: "אני בשלי. אין לעזוב את גבעות זייד

- אף בתנאים הנוכחיים. לא מוצדק יהיה להטיל את האשמה באנשי המקום בלבד. אילו נאמר להם תיכף בתחילה, כי עזיבת המקום לא תיתכן, אלא יש לדאוג לתנאים שיאפשרו את קיומם - לא הייתה מתעוררת השאלה הזאת בכלל... מאז

אתר משק שוורץ עדיין זועק לשימור ופיתוח, אמנון לוי

תכנית המגרש ובתי משפחת שוורץ, תכנון אריה שרון 1944

ידי קק"ל בשנת 1939 והוא משתרע על שטח של 30 דונם בלב עמק החולה, דרומית למיקום הכפר הערבי נעמה. קק"ל גם סימנה 500 דונם שבהם יוקמו בריכות הדגים.

וכן את תעלות מים. בתחילת הדרך גרו בשטח התל גם חברי הקיבוץ האנגלו-בלטי (כיום כפר-בלום), שהמתינו כשנתיים עד שהתיישבו במיקומם הנוכחי. התנאים על התל לא היו פשוטים: התחבורה דרך הכפר נעמה ומעברי הנחלים חסרי הגשרים היו בעייתיים ובחורף הבוץ מנע את משלוחי הדגים מלהגיע לשוקי הארץ. עופות המים המזיקים, העשבייה שגרמה לנוק והפרעות מערביי הסביבה, כל אלה לא הקלו על תהליך גידול הדגים. בני המשפחה חלו גם במלריה ונקלעו לסכסוך עם נציגי הסוכנות היהודית וקק"ל, על רקע העסקת פועלים ערבים במשקם. למרות הקשיים, היה משק שוורץ לסיפור הצלחה ארצי בגידול דגים אינטנסיבי, וחשוב לציין שקיבוצי הסביבה שהחלו להקים בריכות דגים, הסתייעו לא אחת בייעוץ ועזרה משלושת האחים.

בשנת 1944 המשפחה פנתה לאדריכל אריה שרון, מראשי זרם "הבאהאוס" בארץ, שיכין תכנון כולל לבנייני המגורים, מחסנים ועוד. משפחת שוורץ ביקשה אישור מקק"ל לבניית חמישה מבני מגורים למשפחות וגם לפועלים שהועסקו על ידם. הבתים הם אכן פנינה ארכיטקטונית, ושונים מאד מהקו שאפיין את עבודותיו. עד לשנת 1951 התגוררו בני המשפחה במקום ועברו בו את מאורעות מלחמת העצמאות באזור. בתחילת שנות החמישים עזבו כולם, ומרדכי שוורץ נשאר לבד על הגבעה.

בשנת 1971 מכרו האחים את הבריכות והגבעה לקיבוץ משגב-עם, והפקידו בידי שלמה קסל ממושב בית-הלל, ייפוי כוח לתחזק ולשמר את שני הבתים במקום. במשך שנים ניסה שלמה קסל לקבל לרשותו את גבעת שוורץ ולשקמה. הוא שיפץ בית אחד ויצר מעין בר חברים ומקום להגיע אליו. בהחלטה קשה ופזיזה, מנהל מקרקעי ישראל הרס את הבית ששופץ, בתואנה שהמקום הפך למאורות סמים ולמטרד גדול. פניתי אל שר התרבות דאז מתן וילנאק, שהוציא מכתב חרף למנהל לעצור את ההרס, עד להחלטה שתיפול בדבר גורל הגבעה כולה.

השרטוטים המקוריים של הבתים כולם נמצאים אצלי וקיבלתי אותם מנכדו של אריה שרון, ולכן ניתן להביא את הבתים הייחודיים האלה בבנייה מחודשת להיות שלמים ויפים, כי כרגע מצבם קטסטרופאלי. אני מדגיש שבעבר הושגו סיכומים ברורים עם אנשי המועצה לשימור אתרים על תחילת שיקום המקום ואף הוקמה ועדה בראשותי שישבה שתי ישיבות בנושא הצלת המקום. ניתנו הבטחות לקבלת תקציב, ולא ייתכן שבגלל שלא הושגו אישורים מוניציפאליים דרושים או אי הצלחה בגיוס הכסף בשלב ההתחלתי, האתר הופקר ונותר ללא פתרון הולם.

אני שבע הבטחות ותוכניות, עבדתי שעות ולילות כימים להציל את משק שוורץ ונכשתי במשימתי. צר לי שגם כיום, המועצה של הגליל העליון והמועצה לשימור אתרים והקק"ל, שיש לה חלק היסטורי מלא ומרתק בהקמת משק זה - אינם עושות כלום כדי להציל את המבנים המקום ומאידך לחשוף וללמד את הפרק ההיסטורי של גידול דגים בכלל ואת מקומה של משפחת שוורץ, כחלוצת המדגה הארץ-ישראלית.

ונדגיש בנושא הבתים - אין דגם בזרם "הבאהאוס" שיצר ועיצב אריה שרון שדומה לבתי המשפחה שעל הגבעה וכל יום שעובר, הבתים החשופים מתפרקים ונעלמים באבק ההיסטוריה מן העולם.

אמנון לוייה מקיבוץ עמיר כתב עבודת M.A בחוג ללימודי ארץ-ישראל באוניברסיטת חיפה, על ענף המדגה בהתיישבות העובדת בשנים 1937-1949.

כשד"ר אסתי ינקלביץ פנתה אליי לכתוב, מהו מצבו העכשווי של משק שוורץ הנטוש, החמיץ ליבי וחשבתני לתומי, מה יעזור אם אכתוב עוד כתבה בנושא האתר, שמצבו כיום הינו בכי-רע. רק מפאת כבודם של החולמים והעושים משפחת שוורץ ואנשי הקיבוצים והמושבים בעמק החולה שעסקו בהקמת בריכות לגידול דגים, החלטתי, שהדבר ראוי ונכון לעשותו בימים אלה.

משפחת שוורץ מווינה, עסקה כבר משנת 1920 בסחר סיטונאי בדגים ובגידול דגים בבריכות באוסטריה וביוגוסלביה. שבעה אחים ואחיות מנתה המשפחה, וכל אחד מהם עלה לארץ בנסיבות שונות.

ניתן לומר בוודאות שמשפחת שוורץ ראויה לתואר "חלוצת המדגה הארץ ישראלית", וכבר בשנת 1926 מרדכי שוורץ עשה את הניסיון הראשון לגידול דגים בארץ-ישראל בבריכה קטנה בפרדס, במקווה ישראל, שם למד לימודי חקלאות. לאחר מכן נדד עם אחיו וגידל עימם דגים בבנימינה,

בריכות הדגים ומשק שוורץ צילום אוויר 1945

במשק כורדאני עם ברנקו זיצר וגם בשנת 1930 גר בכפר גלעדי וביחד עם איש "השומר" נחום הורוביץ, בנה בריכה לקרפיונים וניסה לגדל אותם במשך שנה.

הקשר של משפחת שוורץ לנופי הגליל החל עם עלייתו לקרקע של קיבוץ דפנה ב-1939, שם בשותפות עם האחים הוקמה בריכה ניסיונית למספר מחזורי גידול של קרפיונים. כעת גמלה בליבם ההחלטה לחפש אחר קרקע להקמת חווה לגידול דגים של המשפחה. תל נעמה (תל הנחשים) נרכש על

הבתים הניזוקים עם הזמן: צילום: אמנון לוייה

הבורסי מציין שהמבנים נבנו בין 1942 ל-1944 ע"י האחים חמאדה ופארס מרעי-סוידאן, בני השבט הבדווי ערב אל עראמשה. המבנים בנויים קירות אבן וגגות בטון שטוחים.

האחים עסקו בחקלאות ובמסחר, וכשהוחלט בשנת 1958 על הקמת קיבוץ אדמית, נחתם הסכם בין האחים לבין קק"ל והסוכנות היהודית, לפיו יקבלו האחים קרקעות חלופיות בתמורה להסכמתם לעזוב את בתיהם. האחים קבלו 180 דונם בכפר עראמשה המתהווה (עד אז חיו בעיקר באזור פארק אדמית של היום, ממערב לקיבוץ), "נבנו להם בתים והם חוברו לקו המים החדש של הקיבוץ".

בתי האחים שימשו את הקיבוץ לצרכים ציבוריים שונים אך כיום הם נראים נטושים ומוזנחים. מטרת השימור, על פי המסמך: "להגן על העדות היחידה... של בנייה קודמת להתיישבות הנוכחית". הבתים מיועדים, על פי התכנית, לצרכי ציבור. כך יועדו מבנים המייצגים את המורשת הבדווית של ערב אל עראמשה מהימים של טרום המדינה. מרכז הכפר הישן (הנטוש) נמצא, כאמור, בפארק אדמית הסמוך. השרידים כוללים את בית העלמין של השבט, ובהם קבר הקדוש המתואר בגיליון זה.

חדר האוכל של אדמית

לפני מספר חודשים אישרה הוועדה המחוזית של הצפון תכנית מתאר מקומית לקיבוץ אדמית. אמנם המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל יוזמת ומצפה למעורבות נושא השימור ברוב-רובן של תכניות המתאר, עם זאת, בקיבוץ אדמית, שהוקם בשנת 1958, לא צפינו שנושא השימור יהיה דומיננטי אם בכלל קיים בתכנית.

בסקר שימור של מוא"ז מטה אשר, שמלווה אדר' נעמה נאמן- מזרחי, מנהלת אזור חיפה וגליל מערבי, נסקר באדמית, בין השאר חדר האוכל משנות השבעים

בתכנונו של שמואל מסטצ'קין ואלמנטים מעניינים נוספים בקיבוץ. ואולם לבסוף הוחלט לסמן בתכנית רק שני מבני אבן קדומים לקיבוץ, שנכללים כיום בתחומם.

נספח השימור לתכנית היה חלקי ביותר, ללא פירוט של מבנים אחרים פרט לשני המבנים הנ"ל.

מה הם מבני האבן ומה ייעודם בתכנית החדשה?

מתוך מסמך "מידע על המבנים המיועדים לשימור" שכתב אדר' הנוף נפתלי הבורסי לתכנית, מצויין כי שני המבנים, נמצאים במתחם הכולל גם "חורשת עצי אקליפטוס, ברושים, כליל החורש ועץ אורן ירושלמי לשימור".

מבני האבן צילומים: אורי בן ציוני

ממעין שוירח לעין שריד, ירח פארן

גלגולו של השם

המעין נקרא במפות הישנות עין שורירא. משמעות השם בערבית - המעיין הקטן הזורם כל הזמן. במפות הישראליות עוברת השם לעין שריר (תרגום טוב מכל בחינה), השם עין שוירח הוא צרוף של ההברה הראשונה של שם המעיין (שורירא) עם שמו של משקם ומתחזק האתר (ירח). השם ניתן תחילה כבדיחה של משפחת פארן, אבל כאשר מצא חן בעיני רבים החלטנו שלא להורידו מהשלטים ולנסות לגרום לכך שהמעין יוכר כעין שוירח.

ההכרות הראשונה

עד 10.6.1967 בשעות הצהריים המאוחרות, ידעתי על קיומו של מעיין ששמו עין שורירא רק מעיין במפות. על אף שהמעין היה בגבולות ארץ ישראל המנדטורית, לא ניתן היה להגיע אליו מכיוון שהסורים שלטו בו בפועל. בשבת ה-10 ביוני בשעה 14:00 החל כוח של הצנחנים לעלות לגולן ברגל, דרך ואדי שורירא. הצטרפתי לכוח עם עוד שני חברים מהקיבוץ. ליד המעיין התפצל הכוח, חלקו המשיך לכיוון עמראת עז א-דין (מבוא חמה דהיום) וחלק אחר, ואני איתם, פנה

לתאופיק ומשם לאל חמה. ליד המעיין נראה רק פינת הקיר המערבי והצפוני. מתחת לקיר המערבי הייתה שוקת ובה זרמו מי המעיין. במהלך העליה, בחלק התחתון של ואדי שורירא, גילינו, שהסורים שגרו בתאופיק העליונה (א-נאצריה כפי שנקראה על ידי הסורים, כפי שצויין בתגובה שלי לגיליון 42, היו ברובם תושבי א-סמרה), השתמשו במי המעיין להשקייה, ואזור היה נקי מצמחיה. במהלך הלחימה עזבו התושבים הסורים את המקום.

משפחתית הובילה לשלטת ובו הכינוי החדש של המקום "עין שוירח". בהדרגה התפרסם הסיפור מפה לאוזן. ומטיילים החלו פוקדים את המקום, דגי גמבוזיה הובאו על ידם כדי לבלום את מכת היתושים. נטעתי עצי אקליפטוס ותאנה, ערבה, עצי פקן וסוכת גפנים, ובהמשך צפצפת פרת ואקליפטוס אריטרקורס.

בזכות צילומי אוויר בריטים מהשנים 1941 עד 1947 מרכז המיפוי זיהיתי, שתאריך ההקמה של הבריכה היה 1944. בשנת 1945 כבר ניתן להבחין שהבריכה מלאה במים.

במהלך החפירה מצאתי שתי מטבעות מנדטוריים של גרוש עם חור. אחת משנת 1927 והשנייה משנת 1942. כלומר, את הבריכה בנו אנשים שהתגוררו בארץ ישראל. בעלי הקרקע היו הבהאיים, שתושבי הכפר סמרה היו אריסים שלהם. וכנראה שהם בנו את הבריכה. ממצא נוסף היה שני מטבעות ביזנטים, שנוספו לשרידיה של אמת מים שלדעתי גם היא ביזנטית. כלומר גם לפני 1500 שנה כבר השתמשו במי המעיין.

הכנתי שלטי הסבר למטיילים מאבן גיר, קיר האבנים חוזק בבטון וכך נמנעו הנזקים שעשו מטיילים לשילוט ולקיר. משנת 2002 ועד שנת 2014 הבריכה הייתה מלאה מים בגובה של בין 1.5 ל- 1.8 מטרים.

בשנת 2014 הוחלט ברשות הטבע והגנים, שהמפלס הזה גבוה מדי ומסוכן וצריך להוריד את גובה המים ל- 65 ס"מ. הם פתחו פתח בקיר הבריכה וגרמו למפלס המים להתייבב בגובה של כ- 65 ס"מ. נכון להיום כל ניסיונותיי לשכנעם להחזיר את מפלס המים לקדמותו, כשלו. ובינתיים הציבה רט"ג שלט גדול על הדרך העולה לגולן, תוך התעלמות משמו המחודש של המעיין.

הגישה למעיין היא רק ברגל מרחק של כ- 400 מטרים ממקום חניית רכב, על הדרך העולה מקיבוץ האון לגולן. לבאים מלמעלה - מהגולן, ברכב רגיל יש לחנות בתחילת הירידה, ומשם ללכת עוד כחצי ק"מ על הדרך היורדת לתחילת שביל הגישה למעיין.

יש גם שביל הליכה שתחילתו בנצ. 2596/7362 מרחק של כ- 2 ק"מ בעליה. כ- 40 דקות הליכה. מיועד למטיילים הבאים מלמטה ללא כלי רכב מתאים. בשביל הזה ניתן להבחין בשרידי ביצורים בריטיים שנבנו בשנת 1941 כחלק ממערך הגנה נגד פלישה צרפתית-גרמנית מסוריה.

זהירו באש! הבעירו רק אש קטנה ורק במקום שכבר הבעירו קודמיהם. יודו לכם המטיילים שיבואו אחריכם וגם ירח שלא יצטרך לסחוב את מה שנשארו בשטח.

דר' ירח פארן, יליד ת"א 1938, חבר קיבוץ האון. B.Ed בלימודי א"י וחב"פ מכללת בית ברל, M.A. לימודי א"י אונ' חיפה, Ph.D אונ' חיפה דיסרטציה בנושא: ההיסטוריה של איתור נעדרים בצה"ל. מורה דרך, חוקר איתור נעדרים, משקם ומתחזק בהתנדבות שני אתרי תיירות בדרום מורדות הגולן.

לבריכה, זרמו בחלקם מתחת לבריכה ובחלקם דרך הבריכה, ונעלמו דרך הסדקים שבה. לבריכה לא היו מדרגות, כדי לרדת לתחתית הבריכה, הבאתי סולם, ולאחר מכן בניתי גרם מדרגות שאיפשר לרדת לתחתית הבריכה בנוחיות רבה יחסית.

עין שוירח, במהלך עבודות הניקיון והשיקום וכיום, פינת חמד צילומים: ירח פארן

לאורך הקיר הדרומי של הבריכה נותר קיר אדמה בגובה של כ- 1 מטר וכל מי שעמד עליו גרם למפולת אדמה לתוך הבריכה, לכן המשכתי לחפור ולהעביר את העפר אל מדרום לבריכה עד שפיניתי כ- 2 מטרים מקיר הבריכה ויצרתי משטח אופקי מקיר הבריכה עד קיר העפר. אבל זה לא השביע את רצוני. כי קיר העפר התמוטט כל פעם. לכן התחלתי לבנות קיר תומך מאבנים שאספתי. הבנייה הייתה יבשה ללא בטון. אבל הקיר שנבנה החזיק את העפר שלא ישפך לבריכה. מאחורי הקיר שבניתי נערים מדרום עפר ונוצר שקע שניקז את המדרון וגרם לכך שמי הנגר והסחף שהם מביאים, לא יגיעו לבריכה, אלא יזרמו מדרום לקיר שבניתי.

במהלך העבודה הבחנתי שמי הגשמים שירדו בחורף זרמו בערוץ ואדי שורירא, ומשם לתוך הבריכה. לכן, בניתי קירות אבן נוספים כדי למתן את השיפועים ולנתב את מי הנגר אל מחוץ לבריכה. גם קירות אלה נבנו בבניה יבשה.

ועכשיו, מה הלאה? איך אוטמים את הבריכה? סוגייה זו נפתרה בתרומה משפחתית, בעזרת איש קק"ל, ומהנדס איטום שסייע בתכנון. הטיית המים מצד לצד, שיקום מערכת הניקוז המקורית, עד שבסופו של תהליך ממושך שוקם המקום והיה למקום קסום, שכוח אל ולא מוכר יוזמה

לאחר ההכרות הראשונה חלפו שנים רבות בהן המעיין לא היה בתחום התעניינותי. וכנראה גם לא של אף אחד אחר. בשנת 1990 בעת עריכת סקר נוף באזור הגעתי למעיין בפעם השניה בחיי. אבל... אי אפשר היה להגיע למעיין או לקיר עם השוקת שזכרתי מביקורי הראשון שכן שיח פטל כיסה הכל עד לגובה של כ- 3 מטרים. במסגרת

הסקר הגעתי למסמך היסטורי "הסכם ניוקומב-פולה לסימון הגבול בין ארץ ישראל לסוריה" המסמך מיוני 1923 נחתם לאחר שתם סימון הגבול מראש הנקרה עד אל חמה. במסמך גיליתי שעין שורירא שימש כנקודת מוצא לסימון שתי אבני גבול. האחת, שמספרה היה 67 סומנה כ- 1200 מטרים ממזרח למעיין, והשנייה, שמספרה היה 68 סומנה כ- 700 מטרים ממזרח למעיין, כלומר, המעיין היה בגבולות ארץ-ישראל המנדטורית.

רק ביוני 1999, לאחר ששריפה כילתה את סבך הפטל, כמו גם את כל עשביית הרכס, עליתי לבחון מה יש באזור המעיין. על פני הקרקע נראתה רק הפינה הצפון מערבית של מבנה מאבן ומתחתיה שוקת אליה זרמו מי המעיין. בדיוק כפי שזכרתי מהביקור הראשון. ומאז אותה שבת ביוני 1999 התחלתי לחפש מה יש מאחורי הקיר (ממזרח לקיר).

הדרך למקום - הדרך הלבנה העולה לגולן שנשללה אחרי מלחמת ששת הימים, הייתה משובשת אבל עבירה לכל כלי רכב. מנקודה מסויימת על הדרך צריך היה ללכת ברגל כ- 400 מטרים עד למעיין. ההליכה היתה בשביל שבעבר היה חלק משביל

הליכה שחיבר בין סמרה ליישובי הגולן הסורים. כלי העבודה שלקחתי איתי היו "כלים מכניים הנדסיים כבדים" - מקוש, טוריה, את ודליים ובשלב מאוחר יותר נוספה גם מריצה. כל סוף שבוע עליתי למעיין וחפרתי ופיניתי עפר מאחורי הקיר. חשבת שאמצא את הנביעה בתוך בריכה סגורה מאחורי הקיר (בדומה לעין תאופיק - עין עקוב) אבל לא מצאתי דבר דומה. המשכתי לחפור. מהחומר שהוצאתי מאחורי הקיר למדתי שהוא נצבר שם כתוצאה משטפונות שסחפו מהמדרונות שמעל למעיין, עפר, חצץ ואבנים גדולות יותר ושהכל שקע מאחורי הקיר, בבריכה שנבנתה במקום.

מהעפר והאבנים שהוצאתי בחפירה בניתי בערוץ, מתחת לבריכה שני קירות תומכים ויצרתי שם שתי מדרגות שטוחות. חלק מהעפר אספתי מדרום לקיר כדי ליצור שם מערך ניקוז למדרון הדרומי שמעל לבריכה, שיעקוף את הבריכה וימנע מהסחף להגיע לבריכה.

במהלך שלוש שנות חפירה, לאט לאט החלה להיפתר השאלה: מה יש מאחורי הקיר? ובכן מאחורי הקיר התגלתה בריכה בנוייה מאבן ובטון שאורכה כ- 12.5 מטרים, רוחבה כ- 3.5 מטרים ועומקה כ- 2 מטרים. הבריכה נמצאה סדוקה ולכן לא החזיקה מים. מי המעיין, שנמצא ממזרח

“קברי רחל” או “הנוכים”, נורית בארי

“קברי רחל” (“הנוכים”) הם שני מבני אבן קטנים שנבנו בקיבוץ אלונים, ב-1942. המבנים בעלי גגות רעפים וקשתות מרשימות. בנה אותם הבנאי האמן משה יפה, איש שיח' אבריק, מאבני לקט ואבני בניין עתיקות, שנותרו משרידי הכפר הערבי קוסקוס (ייתכן שאלה שרידי היישוב היהודי ערדסקוס, מיימי המשנה והתלמוד). בכל מבנה היו במקור שלושה חדרים קטנטנים (2.5x3 מ') שלפני כל אחד מרפסת ברזבא, ובפתחה קשת גדולה.

בתחילה לא היו למבנים גגות רעפים. לכל חדר הייתה תקרה בעלת קמרון חבית, עשויה לבני נעמן, ששמשה גם כגג. הקמרונות, שנראו מרחוק ככיפות, הזכירו לחברי הקיבוץ את קבר רחל, ומכאן כינויים של המבנים. אבל מכיוון שהתקרה הדקה הייתה חסרה יכולת בידוד (חם מאוד בקיץ, קר ורטוב בחורף), כוסו הבתים ב-1949 בגגות רעפים רחבי שוליים. הוספת הגג, שהעניקה למבנים את הבידוד הרצוי, הסתירה את הקמרונות, והכינוי “קברי רחל” נותר כחידה בלבד.

במקור נבנו הבתים כתשובה לבעיית השיכון של חברות הקיבוץ שבני זוגן התנדבו לשרת בצבא הבריטי. בהמשך הם שימשו כמעונות לצעירים רווקים, שזיכו אותם בכינוי “הנוכים”. משנות השמונים עמדו המבנים בשימונם.

ב-2009 החליט קיבוץ אלונים לשמר את המבנים ולאחדם כדירת מגורים.

העקרונות שהנחו את תכנון השימור לגבי המבנים המקוריים מאפשרים שימור של ערכי המבנה לצד חידוש השימוש בו כמבנה מגורים מודרני המותאם לצרכי היום:

- גג הרעפים נשמר ושוחזר. הגג, היה אמנם תוספת מאוחרת לצרכי בידוד, אך כיום מהווה חלק מהותי מהמבנה המקורי.
- המחיצות הפנימיות הוסרו ברובן.
- קמרונות החבית נשמרו (אם כי מוסתרות מבחוץ תחת גג הרעפים).
- המבנה המזרחי חולק לשני אגפים: השליש (החדר) הצפוני הוא אזור שירותים. שני החדרים הדרומיים יותר - חדר שינה ונספחיו. במבנה המערבי הוסרו קירות הפנים, והוא הפך לחדר מגורים (סלון ומטבח).
- שש קשתות הכניסה נשמרו: במבנה המזרחי, לפי השפה אדריכלית המקורית, הושארה מאחורי הקשתות מרפסת צרה. במבנה המערבי הותקנו חלונות זכוכית בכל פתחי הקשת.
- תוספת הבניה נעשתה על-פרק שמחבר את שני המבנים המקוריים ומשמש חדר עבודה, אך גם דופן לחצר שבין שני המבנים. כך נוצר חלל לפעילות חוץ. המבנה החדש נסוג לאחור, קרוב ככל האפשר אל הקיר התומך מאחוריו, כדי לא להסתיר את המבנים הקיימים.
- קירות האבן המקוריים נשמרו גלויים ככל האפשר, החיבור בין הפרק למבנים נעשה על ידי אלמנט ניתוק שקוע וצר, שמשמש למעבר ולכניסות בלבד.
- בצדו הצפוני-מערבי של המתחם נבנה ממ"ד, במקום המרוחק מהחצר מוקפת המבנים ומוסתר ע"י הטופוגרפיה בחלקו.
- כל הקשתות (המרכיב האדריכלי הדומיננטי במבנים המקוריים) לא נסתרות על ידי תוספות הבניה.
- החיבורים בין המבנים נעשו דרך פתחים קיימים לחלונות. חיבור נוסף נעשה דרך הקיר הקיים המוסתר מאחורי המבנה, כדי לא לפגוע במראה קירות האבן.
- חזית המבנה החדש לאורכה כוללת חלון זכוכית, בין המבנה החדש והמבנים הקיימים, כרקע שקוף ולא מתחרה בסגנון הבניה הייחודי של המבנים המקוריים. שקיפות היא המרכיב הדומיננטי גם בפרקים שבין המבנה החדש והמבנים הקיימים. הישנים.

כאן נראית החזית ההיסטורית של אחד מהמבנים. התכנון החדש אמנם מקטין את המרפסת המקורית שהיתה מאחורי הקשת, אולם מותיר עדיין מרווח כאזכור למרפסת ההיסטורית. צילום: אורי בן ציוני

חיבור תוספת הבניה החדשה לאחד משני המבנים ההיסטוריים. החיבור תוכנן כמה שיותר רחוק מתצפית הרחוב לאפשר חשיפה מירבית של חזיתות המבנים ההיסטוריים. צילום: אורי בן ציוני

הכתבה נכתבה על-ידי ד"ר נורית בארי ז"ל חברת אלונים, חוקרת היהדות והתלמוד הירושלמי, שנפטרה בשנת 2012. נורית אהבה את צמד המבנים ההיסטוריים, הייתה גורם דומיננטי בהחלטה לשמרם וקיבלה על עצמה להפכם לביתה החדש תוך דגש על שימור המבנים וסיפורם המיוחד. במסגרת זאת כתבה נורית תיעוד מרתק על סיפור המבנים ועל הבנאי האמן משה יפה. נורית והמתכננת אדר' נירה נאמן ואינג' יעקב שפר, השכילו לגבש עקרונות תכנון המאפשרים פיתוח של מבנה מגורים מודרני תוך ניצול האיכות והדגשת הערכים של “קברי רחל” שבאלונים.

לקליטת הקהל הרב, הופכים אותו למקום, שאיבד את אופיו המקורי. התוספות עשויות שעטנו של סגנונות ומהוות כמעט פארודיה ל"מקום עתיק".

שרידי המבנה המקורי מצד ימין הנבלעים ב'היכלים' החדשים

לעומת זאת, קברו של הקדוש הבדווים סלים, שבח'רבת אדמית, אם בכלל זיהיתי אותו נכון, הינו קבר פשוט עשוי שלושה נדבכי אבן, ללא ציון וכיתוב, בין מצבות שונות אחרות - של שבט ערב אל עראמשה. יתכן כי זהו הקבר הראשון, היחיד ללא מצבה בעלת כתובת, ושהשאר נוספו מאוחר יותר.

סטטוטוריה: מתחם הקבר של סבלאן מוגדר כאזור "תיירות ונופש" בתב"ע הרלוונטית. אין איזכור לנושא של שימור או התייחסות לקבר המקורי בתכנית. בתכנון והבנייה שנעשו, כאמור, קנה מידה הינו אכן של פיתוח מאסיבי ללא קשר לגודל ולאופי המוקד ההיסטורי.

גם בית העלמין ושרידי ח'רבת אדמית אינם מסומנים לשימור; אמנם מדובר על אתר קק"ל ולכאורה המקום הינו פארק לטובת הציבור, הכולל את חורבת אדמית לצד בית הקברות. אך בפן הסטטוטורי המקום מסומן כ"אזור חקלאי" בתכנית ג/4457.

שני הקברים, אם כן, מייצגים שני סוגי קיצוץ של טיפוח - הבנייה החדשה האדירה שמעלימה את האתר ההיסטורי במקרה של נבי סבלאן לעומת הפשטות הקיצונית של קבר סלים.

בגיליון זה ובבאים נייחד מדור קברים מקודשים בצפון. מטרתנו להבליט בכך אתרי מורשת בנייה ערבית, שהינה אולי פחות דומיננטית עד כה בכתבות ובסיקורים ב'הגלילה', אך ניכרת מאוד בשטח לתושבים ולמבקרים בצפון.

הקברים מקודשים הללו הינם נדבך מרכזי בנוף הצפוני. רובם, בעלי כיפה לבנה, צורה רבועית פשוטה; רבים מהם לצד עץ או חורשה מקודשים; רבים מהם נישאים ובעלי תצפיות מרהיבות; חלקם בתוך הכפרים וחלקם מבודדים.

מה מצבם הסטטוטורי? האם מסומנים לשימור? מה מצב הישרדותם ושימורם?

ספר הבסיס למדור הינו "דת ופולחן וקברי קדושים מוסלמים בא"י" של הוצאת אריאל (1996) ומהמבוא נצטט, כי משערים, שרבים מהם הוקמו או חודשו בתקופה הממלוכית (מאה 13) "להגברת הנוכחות המוסלמית בזמן החגים הנוצריים".

כמו גם עם קברי הקדושים היהודים, רבים ממנהיגי הדת הסתייגו ממנהגי ההשתטחות על הקברים, ואולם "המאמין המוסלמי הפשוט הרגיש קרבה דתית ורגשית עמוקה יותר כלפי הקדוש המקומי מאשר כלפי אללה".

הפעם, אייחד את המדור לשני אתרים בגליל המערבי הצפוני (אזור אילון) ובו שני מקרי קיצוץ בציר של פאר מול פשטות של קברים של קברים מקודשים: **קבר הקדוש הדרוזי סבלאן** מדרום לחורפייש, הינו מהאתרים הקדושים הדרוזים החשובים ביותר.

קברי הקדושים הדרוזים החשובים מאופיינים מראש בטיפוח ובפאר רב ובנויים כך שיוכלו לשאת קהל עצום. קברו של סבלאן (הנביא זבולון בן יעקב אבינו) נמצא בחדר מקומר קטן. אך תוספות הבנייה שנעשו לו וסובבות אותו (שנדונו בהרחבה בכתבתו של מיכאל יעקובסון בגיליון 'הגלילה' 42)

משה יפה (1903-1985) היה איש רב-פעלים בתחומי הבנייה ושימור האתרים. על דמותו ומעשיו נפרסם מאמר בגיליון הבא, והפעם נסתפק בסיפוריה של חומת האבן, שנבנתה בקיבוץ אלונים במסגרת יישובי "חומה ומגדל", בשנת 1938. יישובי "חומה ומגדל", גם קיבוץ אלונים ומשה יפה זכו לאיזכור.

חומת האבן של קיבוץ "אלונים", יעקב שורר

המחנה הזמני בקרית חרושת צילום: דוב מייזל, באדיבות ארכיון אלונים

בניית החומה בקוסקוס תחתית צילום: דב מייזל, ממייסדי אלונים

קיבוץ אלונים החל דרכו עם ייסודה של "קבוצת הרועים", מחניכי "הנוער העובד", שהתיישבה זמנית בקרית חרושת באוגוסט 1935 ליד הקישון. משם עברה הקבוצה לגבעות שיח' אבריק - תחילה לחצר משפחת זייד (יוני 1936) ומשם לגבעה סמוכה ומיוערת (כיום - בתוך קיריית טבעון). כאן הקימו מחנה אוהלים, צריף חדר אוכל ומגדל שמירה, וכאן נבחר השם אלונים, התואם את הנוף הטבעי של האזור.

ב- 20 ביוני 1938 עבר הקיבוץ אל "קוסקוס תחתית", במערבו של עמק יזרעאל סמוך ל"קניון אלונים" של ימינו. העלייה על הקרקע והקמת הנקודה נעשו בצורה מיוחדת: החומה לא נבנתה כמקובל - מלוחות עץ ומילוי של חצץ, אלא מאבני בניין, שנלקחו מהמבנים הנטושים של הכפר הערבי ג'דה (כיום רמת ישי). מראשוני הקיבוץ שמעתי כי משה יפה היה האיש שהציע לבנות אותה בצורת חומה כפולה, כאשר בין שתי קירות האבן המילוי יהיה בעפר.

וכך התנהל המבצע: ביום העלייה על הקרקע הגיעו מאות מתנדבים מרחבי הארץ (חברי "הנוער העובד" מהקיבוצים נען, גינוסר ועוד, ופועלים מהעיר חיפה). כולם עבדו בקדחתנות ובהתלהבות, וכך בנו תוך יום אחד את החומה:

בצהרי-יום כבר נכבשה השממה ונראתה התחלה של ישוב חדש. מזדקרת החומה העשויה אבנים כבדות, אבן מול אבן, והחלל שביניהן מלא עפר. כבר נראת הגדר המקיפה את כל השטח. בולטות עמדות המגן מכונת האיתות כבר מראה סימני

חיים, ואף הדינמו כבר מתקתק. כה עבדו, יד ליד שכס אחד ותיקים וצעירים, נער ונערה, השמש לוחטת, הזיעה ניגרת, הגב כואב - אולם חלילה להפסיק אף לרגע. והענינים מופנות לשמים: "שמש בטבעון דום!" כי עוד רבה העבודה ולעת ערב. טרם נגמרה כל המלאכה והקהל הרב שב ליישוביו. ונשארו רק כארבעים מבני "אלונים" בתוך חומת המגן של הנקודה החדשה.

אורי

עיתון "במעלה"

(עיתון הנוער העובד),

מס' 12, 17.1938

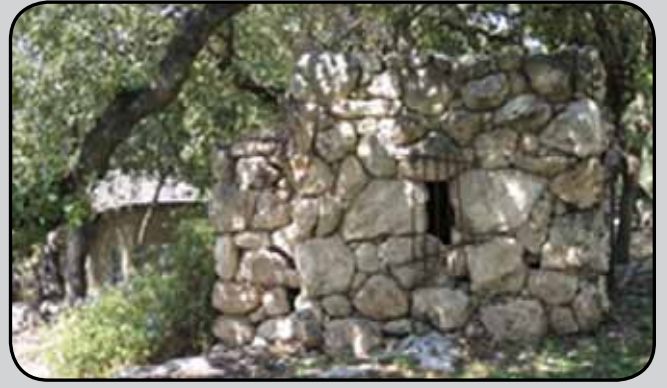
יום העלייה בקוסקוס תחתית, בניית החומה - "אבן מול אבן"

באדיבות ארכיון אלונים

גפירים עולים לעמדת השמירה באלונים
באדיבות ארכיון אלונים

מגדל שמירה שנותר במקומו המקורי
צילום: יעקב שורר

כעבור זמן קצר התברר שבחירת המקום הייתה שגוייה מבחינה בטחונית, ולכן יש לעבור מהמישור אל הגבעה הסמוכה.

בסוכות תרצ"ט (30.10.1938) הקיבוץ עבר לנקודת הקבע ב"קוסקוס עילית". התהליך חזר על עצמו, כאשר גם לכאן הגיעו הרבה מתנדבים, והקימו במהירות את חומת האבן הכפולה, שהקיפה את מחנה האוהלים, "ליפט" המרפאה ומיכל המים. בנוסף הוקמו חמש עמדות השולטות על הגדר. אף הן נבנו מאבן, כשבכל עמדה הקומה התחתונה שימשה כמקום שינה, והקומה העליונה - לשמירה ולתצפית.

בחודש דצמבר 1938, בשיאו של ה"מרד הערבי", היה הכרח לשמור על הקיבוץ הצעיר מכל הכיוונים, לכן ניבנה מגדל שמירה גבוה, שנמצא כיום בתוך המוסד "רמת הדסה" (בחלקה הצפוני של קריית-טבעון). במגדל ישבה אז באופן קבוע כיתת כוננות של חברי אלונים.

שימור ושיחזור באלונים

בשנות ה-70 כאשר בנו את חדר האוכל החדש - פרקו את חומת האבן, ואז שיחזרו את פינת החומה, באבנים המקוריות של החומה, בסמוך מאוד למקום הפינה המקורית. הפינה הזאת מוקדשת לזכר הבנים והחברים, שנפלו במערכות ישראל, וכאן מתקיימים טקסי יום הזיכרון.

הדשא הגדול הסמוך לחדר האוכל היה שטח המחנה ההיסטורי, שהוקם בתוך החומה. מדרום לדשא ניצבת אחת מעמדות השמירה, ומתחתיה חצובה בסלע "מערת הנופלים", שמוקדשת לזכר בני הקיבוץ וחבריו, שנפלו במערכה.

חומת האבן המשוחזרת
צילום: יעקב שורר

חומת האבן המשוחזרת, עליה נכתב "לזכר בנינו חברינו"
צילום: יעקב שורר

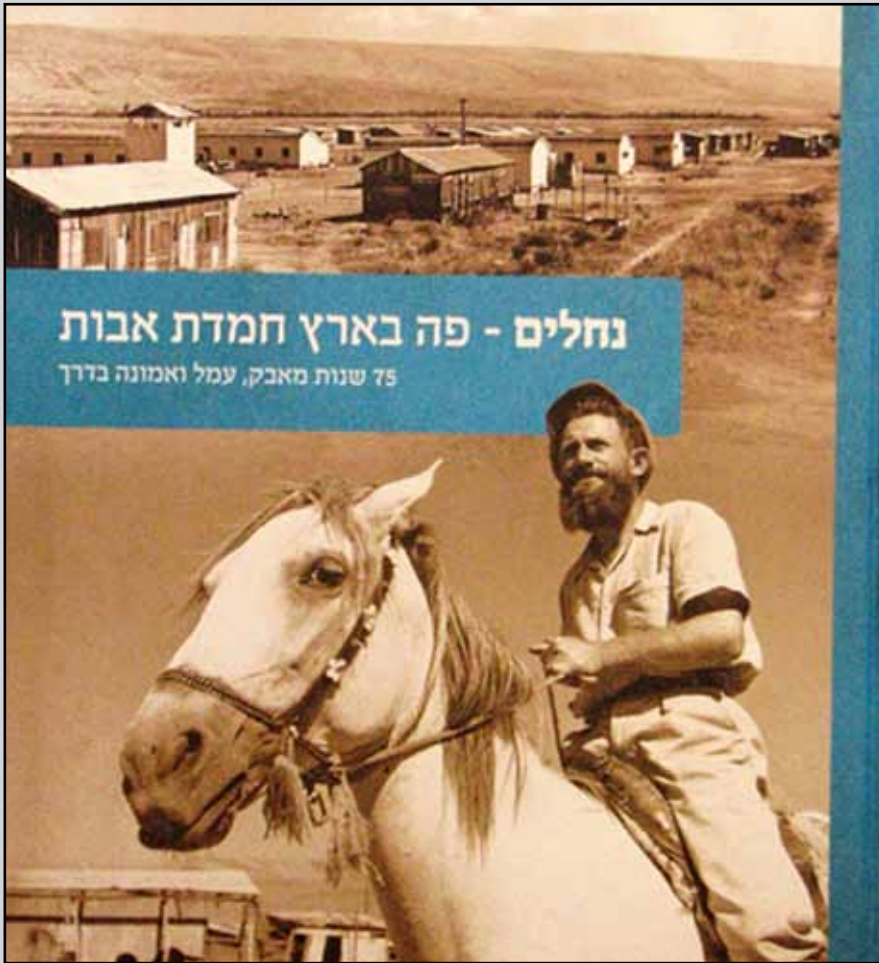
תודה מקרב לב לגידי כהן וד"ר אלדד חרובי, בני הדור השני, שפועלים למען שימור האתרים והקניית המורשת של אלונים. יעקב שורר, מרצה ומורה דרך, חוקר ועורך הספר "גבעות אלונים טבעון", חבר בוועדת השימור הגליל התחתון.

בגיליון הגלילה 42 הוקדש מדור הגלילה למפעל ההתיישבות של "הגלילה".
סיפורו של מושב נחלים מצטרף גם הוא למפעל ההתיישבות של אותם הימים בגליל העליון, מצודת אוסישקין ד'.

נחלים - פה בארץ חמדת אבות

הספר "נחלים - פה בארץ חמדת אבות", יצא לאור לאחרונה בהוצאה פרטית של מושב נחלים. הספר מתאר את קורותיו של מושב נחלים החל משנת 1934 עם ייסודו של ארגון ירושלים בעיר ירושלים, ועד שנת 1952 עת עלייתו לקרקע במקום שבו שוכן המושב כיום. יום אחד קם ונהיה דבר.

באחד לספטמבר 1939 יצאה מירושלים משאית פתוחה ועליה חבורת חלוצים דתיים - אנשי ארגון ירושלים. החלוצים עשו את דרכם לגליל, שם הובטחה להם קרקע להתיישבות. חמש שנים קודם לכן, כשל ניסיון לרכוש קרקע באזור ירושלים. "צאו לגליל" פסקו אז המוסדות המיישבים, אבל תחילה למושבה מנחמיה לתקופה קצרה, להכשרה, עד תום שלב רכישת הקרקע המיועדת. בשנת 1943 מושב נחלים, מצודת אוסישקין ד', עלה לקרקע על אדמות שנרכשו מהכפר הערבי חסס. נחלים היה אחרון היישובים שהוקמו במסגרת יישובי המצודות על-שם מנחם אוסישקין, בנוסף לקבוץ דן, דפנה ומושבים שאר ישוב ובית הלל, שישה יישובים אמורים היו לקום עם נציגות לכל אחד מהזרמים של היישוב. כבר בבואם למדו להכיר את קשיי העבודה החקלאית. אדמה עקשנית, צמחי הכוסאב, היבלית ושאר עשבי הבר הגדלים במהירות והמלחמה בהם לעיתים חסרת סיכוי. אדמה מבותרת בתעלות וואדיות. הם נאלצו להתמודד עם קשיי פרנסה וחרם אכזרי מצד יישובי הגוש, שהזעיפו להם פנים. קשיים היו מנת חלקם של ארגונים אחרים בהתיישבות. חלק גדול מהם "הרימו ידיים" ואחרים התפזרו לכל עבר. לא כן אנשי נחלים, הם נותרו מלוכדים ומאוחדים בטוב וברע. כשדומה היה כי זה מקומם וזו נחלתם, באה מלחמת העצמאות ונסיבות אחרות והבהירו להם: למרות הדרך המייסרת, טרם הגיעה השעה. בקיץ 1948 לאחר ההפוגה השנייה, התפנו חברי המושב. דרך תחנות מעבר נוספות הגיעו בשנת 1952 אל המנוחה ואל הנחלה, אל המשבצת הנוכחית,

באדיבות קיבוץ הגושרים, הוצב שלט זיכרון המציין את מיקום שרידי היישוב. את הספר ניתן להשיג במזכירות האגודה בנחלים בין השעות 8:00 ל-14:00.
nechalim@netvision.net.il
טלפון: 03-933-5947, 03-932-4474.

מצפון לבארות יצחק ומדרום לפתח-תקווה. שם המושב משגשג ופורח כיישוב חקלאי וקהילתי, ובו ישיבה תיכונית, ישיבת נחל יצחק, המוכרת כישיבת נחלים. כחודש לאחר הפינוי, התיישבו חברי קיבוץ הגושרים על אדמות נחלים.

יוצא לאור על ידי המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, מחוז צפון

קישור לעיתון בכתובת האתר: www.shimur.org

להפצת הגיליון באמצעות הדואר האלקטרוני יש לשלוח את פרטי הדוא"ל לכתובת:

revital@shimir.org.il | רויטל טל' 03-5086625

מערכת העיתון:

אסתי ינקלביץ, אורי בן ציוני, יעקב שורר וענת יוניוס

כתובת המערכת:

המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, משטרת נהלל, ת.ד. 865 רמת ישי 3009500

טלפון 04-6415073 | פקס: 04-6514540

כתבות באורך כ- 1200 מילים ניתן לשלוח למערכת estiyana@gmail.com

עורכת העיתון: ד"ר אסתי ינקלביץ

עריכה לשונית: עדנה קראוזה

עריכה גרפית והדפסה: י.ט.כ. מגדל העמק 04-6540243